

43 (кр)
А-86
-5948-

С.Н. Артаев

ХАЛЬМГ КЕЛЛНЭ НОЛЬШГЛЛТ

Элиста
2010

73. (кр)
А-86

ЭРДМ-СУРЬУЛИН ФЕДЕРАЛЬН АГЕНТСТВ

ГОУ ВПО «ХАЛЬМГ ГОСУДАРСТВЕНН УНИВЕРСИТЕТ»
ХАЛЬМГ БОЛН ДОРД ҮЗГИН КЕЛН БИЧГИН ИНСТИТУТ

С.Н. АРТАЕВ

ХАЛЬМГ КЕЛЛНЭ НОЛЬШГЛТ

Сурьлна дөңл

Элст 2010

5978 - 865 -

Артаев, С.Н.

Калмыцкий речевой этикет: учебное пособие [Текст] = Хальмг келлһнэ-һольшгһлт: Сурһлһна дөңцл / С.Н. Артаев. – Элиста, 2010. – 64 с.

Цель настоящего пособия – служить выработке навыков речевого поведения. Пособие состоит из семи тем: 1. Обращение; 2. Приветствие; 3. Просьба; 4. Извинение; 5. Поздравление; 6. Благодарность; 7. Прощание. Каждая тема включает таблицы, в которых отобраны частотные выражения речевого этикета разговорной и официально-деловой речи; упражнения, где доминирующей формой является диалог; иллюстративный материал. Пособие составлено на основе Программы по учебной дисциплине «Калмыцкий речевой этикет» и предназначено студентам и преподавателям Института калмыцкой и восточной филологии.

Печатается по решению редакционно-издательского совета КГУ

Рецензенты:

доктор филологических наук, снс КИГИ РАН Монраев М.У.

кандидат филологических наук, снс КИГИ РАН Убушаев Н.Н.

НҮР ҮГ

Олн улсин хоорндк залһлдан келнэ нилчэр тогтна. Ямаранчн күн эврэ ухаһан, эврэ седклэн, күслэн үгэр дамжулж медүлнэ. Тегэд өсч йовх үйнрт чикэр келдгиг, чикэр зэнг тогтадгиг дасхлһн сурһмжин эркн төр. Тер дотр һольшгар келлһнэ зокалыг чикэр олзллһна диг-даран бас ик чинртэ болдгнь мөн.

Тегэд ямаран чигн келн-улсин хэрлцэнд, эрк бишэр күндлһнэ заңшла залһлдата келлһнэ зокалмуд, келлһнэ диг-дара бэрж күцэгддг келлһиг келлһнэ һольшгллт¹ гиж нерэддмн. Эн төрэр орс келнд олн дегтрмүд болн статьяс барлгдсн бээнэ. Хальмг келнд болхла, түрүн болж нертэ номт Г.Ц. Пюрбеев энүнэ тускар цээлһж келсмн. Бас чигн профессор О.Д. Мукаева эн төрэр баһчудт медрл өглһн йир чинртэ гиж кесг дэкж темдглнэ.

Һольшг келлһн онц шинжтэ, энүнд хэрлцэнэ (күүндврин) олн зүсн өвэрцс орна. Эдн дунд мендлһн, дуудвр, хаһцан, ханлт, сурлһн, күсл, гемэн сурлһн болн нань чигн. Үлгүрлэд, мендлһнэ тускар тодрхаһар келхмн. Энүнэ тускар номт Е. Э Хабунова иигж бичнэ: «Мендин үгд йөрэлин учрта, сэн чинртэ үг орулад келдг бээсмн. Өдгэ цагт орс улсиг дураһад, хальмгуд «Ямаран бээнэт?» - гиж сурдг болв. «Ямаран» гисн үг кү мөшкжэх чинртэ, терүнэ ормд сээг дурджах ид сидтэ «сэн», «менд», «амр тавта», «амулн» гидг үгмүд орулад менд сурхла, чик болх гиж сангдна. Мендлжэх күн олн зүсэр седклэн медүлдг бээсмн. Амрар: «Менд бээнэт?» - гиж келдг. Иигж келснь күүнэ эрүл мендэр соньмсжахан медүлж бээнэ. Кемр зовлн уга бээхинь медхин төлэ: «Амр тавта бээнэт?», эс гиж «Амр менд бээнэт?» гиж келдг бээсмн. «Сэн бээнэт?» гисн сурлһн түрү-зүдү уга, хар-бор уга бээхиг батлжах седкл медүлжэнэ» /Хабунова 2005: 10/.

Бас нег келлһнэ һольшгллтин ончта эдлврнь болхла – дуудвр. Күн болһн нег негнләнән күүндхләрн, олн зүсн дуудвр олзлна. Дуудвр – һольшг келлһнэ һоллгч төрмүдин негнь гихлә хажһр болшго. Эн йир соньн, өвэрц төр. Орс келнэ дуудврас хальмг дуудвр невчк йилһрнэ. Эн хальмг улсин заңшал, авъясла батар залһлдата. Үлгүрлхд, *чи/Та* гидг дуудвр. Хальмг улсин амн үгин зөөрт *Чи гисн чичсн мет, та гисн таалсн мет* гидг үлгүр бээдг. Тегэд кезэнк авъясар уха медх бичкдүд, баһчуд, гергд, берэд, идр наста залус болв чигн күндлһнэ йосар нег-негән тевчж, күндлж, һольшгар бийән бэрж нег-негндән, *чи* гиж келлго *Та* гиж келдг бээж. Нас бәрсн улсин бийнь өвгән *чи* гиж келдмн биш *Та* эс гиж *өвгән* гиж, эвтнь ирлцүлж келдг бээж. Тиим кевәр чигн шинкән герт орж ирсн бер аваян, ах-дүүһинь кедү бийәсн дү болвчн *чи* гиж дууддго, *Та* гиж келдг. Тегэд яһж күүндврән эклхмб? Ямаран дуудвр олзлхмб? Сүл зууһад жилмүдт хальмгудла учрсн олн зүсн һундлта йовдлмудас көлтэ кесг авг-бәрц, авъясмуд икндән билрэд, буурад, мартгдад, чинрән геев. Эдн дунд *чи/Та* гидг дуудвр. Бас чигн олн зүсн үндсн хальмг дуудвр бээнэ. Үлгүрлхд, медэтэ күүг *көгшэ* эс гиж *аав, ээж, ах, эгч, авь* гиж келдмн. Дэкэд чигн амн үгин үүдәврмүдт өдгэ цагт

¹ Һольшгллт – этикет, келлһнэ һольшгллт – речевой этикет

ховр олзлгддг *Алдр богд, хаана, нойна зергас, ах нойн баав* болн нань чигн олн шишлң дуудвр харһна.

Күүндврт бас чигн сурлһн, гемән сурлһн, эрлһн гидг йовдл учрна. Ыаза эс меддго күүнәс яһж, ямаран һольшг үгмүд олзлж соньмсчах юмна тускар сурхмб? Энүнд сурвртан шишлң *буйн болтха* гисн зүүцл үг орулх кергтә, үлгүрнь: *Буйн болтха, мини сурврт хәрү өгхити*. Ыольшгар сурлһнд 2-гч нүүрин –*т*, –*ти* хүв болн шишлң һольшгар сурлһна –*хи*, –*и* хүвс орлцна. Эн хүвс үүлдэгчлә ниицәд һольшг сурлһ тогтана: *өги-ч(т)*, *сууһи-ч(т)*, *бәри-ч(т)*.

Аштнь келхлә, деер хәлэгдсн һольшг келлһнә сурврмудиг күн болһн сәәнәр медж, келлһндән даңгин олзлж йовх зөвтә. Ыольшг келлһнә сурврмуд өвкнрин үлдәсн алтн зөөрт бас эврә ончта орман эзлнә. Өсч йовх баһчудт һольшгар бийән бәрлһнә, кен ахан күндлһнә олн зүсн авъясмудын туск медрл өглһн хальмг кел болн сойл делгрүллһнд ик чинр зүүх гиж сангдна.

Эн дөңцл хальмг болн дорд үзгин келн бичгин институтд сурчах оютнрт, институтын багшнрт болн хальмг кел дасчах болн медрлән гүүдүлх саната улст нерәдгджәнә. Тер төләд мадн эврәннь дегтртән өдгә цагт улм кергтә һольшг келлһнә һоллгч зокалмудыг чикәр олзллһна диг-дара үзүлжәнәвидн. Хальмг бичәчнрин болн амн үгин үүдәврмүдәс авсн олн зүсн күүндврмүдәр дамжад, яһж, ямаран кевәр, ямаран цагт һольшг үгмүд келлһндән чикәр олзлхин зокалмуд батлгджана.

1. ДУУДВР

ТАНЬДГО КҮ ДУУДЛЫН

Үлгүр	Олзллын
Ах Эгч	Бийэсн ах залу эс гиж күүкд күүг дуудлын
Дү көвүн Дү күүкн	Бийэсн дү, залу эс гиж күүкд улсиг, ба- ахн наста көвүдиг, күүкдиг дуудлын
Көгшө	Медэтэ, нас бэрсн көгшдүдиг дууддг дуудвр
Кукн, кукн минь, кукн хээмнь	Бичкдүдэн, баһчудан өкөрлэд, тиигж дуудмн
Күндтэ ах, күндтэ эгч	Медэтэ, насан авсн көгшдүдиг, күндтэ улсиг һольшг кевэр тиигж дуудмн
Күндтэ гиичнр	Гиичнртэн нерэдсн дуудвр
Күндтэ үүрмүд	Керг-үүлин хэрлцэнд олн улст нерэдсн дуудвр
Залус	Насарн цацу залу улсиг тиигж дуудмн
Тана зергэс, нойна зергэс, лами́н зергэс	Хуучрсн дуудвр - цаһан яста улсиг тиигж дууддг бээсмн
Ах нойн баав	Нурһлж амн үгин зөөрин үүдэврмүдт харһдг дуудвр, күндтэ улст нерэдгднэ
Үр лейтенант	Цергин, ээрмин хэрлцэнд олзлгддг ду- удвр

Хальмгуд таньдго, бийэсн ах күүг дуудхларн нурһлж «Ах» эс гиж «Эгч» гидмн. Кемр бийэсн дү күн болхла, терүг «дү көвүн» эс гиж «дү күүкн» гиж дууддг.

а) Йовжэ йовад Бадм нег күүкд күүнэс суржэсана:
– Зэңг зэ ямаран, эгч?

б) – Уга, дү көвүн, чи меджэхшч, – гижэ күүкд күн келв.

в) Баахн залу ааһд шөл кеһэд, авч ирэд өгв:
– Дү күүкн, цэ уга болв, шөл уужа.

г) Бадмиг зөв-учран келхлэ, герин эзн залу иигжэ сүв-селвг өгв:
– Дү көвүн, кемр кү хээжэ йовхла, чамд сөөһэр хаальд йовад керг уга.

Медэтэ, нас бэрсн кү дуудхларн, эвлэд көгшэ эс гиж күндтэ аав, күндтэ ээжэ гиж келдг.

а) – Не, көгшэ, көвүнэнтн көлгн ямаран? – гижэ колхозин ахлач өвгнэс сурв.

б) – Күндтэ көгшин буурл аав болн ах Муузра, цуһар мендвт.

в) – Көгшэ, Та хажьр келжэһэт... - гиһэд Очр өвгнэ келвриз таслхар седв.

Медэтэ улс баахн наста көвүд-күүкдиг эс гиж бичкдүдиг дуудхларн нурһлж шишлн дуудвр олзлдмн.

а) Өвгн сурв: Чи, кукн, альдас хамаран йовжэ йовнач?

б) – Не, не, кукм, зовл уга бээхэр седв чигн болжэ өгхилм, хээмнь, – гижэ экнь таалсн дууһар келв.

в) – Хээмнь, кукн мини, Тентл хаанахн мана хаанд һурвн йилһэжэ болш уга эдл алг мөрд илгээжэ.

г) – Кукн минь, күүкн күүнэ тэвсн хөв тиим: кен, альдас, кезэ үг орулна гиһэд даңгин күлэх кергтэ болжэсана.

д) – Кукн хээмнь, би яһжэ медхв...

е) – Я - яһлав... көөрк минь... Яһснчи энв?

ж) – Йо, көөрк, сэн саната көвүн, – гижэ эмгн санв.

Керг-үүлин хэрлцэнд, нэр-наадна йовудт олн улс эс гиж нег кү дуудж «күндтэ» гидг үг орулад келдг йоста.

а) – Энүг, күндтэ ах, Атнанд күргэд өгтн, – гинэд хадм эцктэн цаһан кишг бэрүлв.

б) – Күндтэ гиичнр, тадниг алдр Тентл нойн зольж ирсндтн ханад, орулж авчана, – гиж зэңглв.

Дор өггдсн үлгүрмүдиг оньган өгч умштн. Иим дуудвр кен олзлдгиг, кезэ соңсдгиг радио соңсдг, эс гиж телеүзгдл хэлэдг улст эн сурврт хэрү өгхд күнд биш болх.

а) – Мендвт, күндтэ телехэләнәчнр!

б) – Күндтэ радиосоңсачнр, хальмг радио эврэ программан цааранднь давулжана.

Залу улс нег-негән яһж дууддгин тускар умштн.

а) – Нә, таньлдый, залус. Мини нерн Михаил, – гиж эн келв.

б) – Залус, хатрулн йовья, – гиж келэд, Һәрә босн ишкэд хатрад һарв.

Кезәнэ эгл улс баячудыг, нойдуд-зээснүдиг йозурдж нерәрнь дууддг уга бээсмн. Шишлң үгмүд олзлдг бээж.

а) – Нойна зергәс, мадн тана сөөвңгүдвидн, таньжсахшийт? – гив.

б) – Хаана зергәс, би хәрэд уха ухалнав, – болж өвгн сурна.

в) – Алдр хан, тана зергәс! Тентл баатр эңкр орн-нутган харсхдан өдр, сө уга белмб! – гиж андһар өгв.

г) – Өвгн хаанад ирэд чөклж сууһад, келнә:
– Хаана зергәс, гемим тэвтн!

Амн үгин үүдэврмүдт, баатрлг дуулврт харһдг дуудвр бас өвәрц, ончта болдмн.

а) – Ах нойн баав, амр тиньгр ирвт? – гиж сурв.

б) – Алдр зерг, түрд гитн, – гиж бәәнә /Ж/.

в) – Алдр нойн ах, нама авч одыт! – гив /Ж/.

- г) *Өмнэснь наръ-сар болсн сээхн күүкн*
Алти жолаһан
Зөв эргүлжэ ирэд,
Зүн дөрэднь мөргэд:
Ах нойн баав, мөндлий, золһий! - гив /Ж/.

ТАНЬДГ КҮҮНЭН ДУУДЛЫН

Үлгүр	Олзлһн
Бадм, Бадма!	Элгн-садан, үүрэн, таньлан, насарн цацу улсиг тиигж дуудмн
Бадм минь!	Эврәннь үрдүдэн, ачнр-зеенрэн, дурта күүһэн тиигж дуудмн
Цаһан, сээхн иньг минь!	Энкр үр-нээждэн, дурта иньгтэн нерэдсн дуудвр
Бадма Цебекович!	Керг-үүлин хэрлцэнд нурһлж нерн-усарнь дуудмн
Пүрвэ ах!	Наста, күндтэ элгн-садан һольшг кевэр дуудмн
Үүрмүд!	Өөрхн үүрмүдтэн нерэдсн дуудвр
Манахс!, Мана күн! Баһ залу, баахн залу!	Таньдг күүһэн, эврэ улсан, баахн наста залуг, көвүг күүндврин авц олзлж иим кевэр дуудмн
Ах, аха!	Бийэсн ах таньлдан, ахтан, өөрхн элгн-садндан нерэдсн дуудвр

Баав, дээдэ, аак, ээж, аав	Эк-эцкэн бүл болһнд тал-талданар дуудмн
Авһ, һаһа	Эцкиннь ахиг, эгчинь тиигж дуудмн
Наһцх, наһц эгч	Экиннь ах-дүүһинь, эгчинь
Багш	Багшан сурһульчирнь тиигж дуудмн
Үр Боктаев!	Хуучрсн дуудвр, урднь керг-үүлин хэрлцэнд олзлгддг билэ

Хальмг һольшг келһнд таньдг күүһэн дуудхларн, нурһлж нерэрнь дууддг йоста. Керг-үүлин хэрлцэнд нерн болн өвкин нерэрнь дууддг.

а) – Арһулджа, Бадма Цебекович! Чи шинэс Америк секжэһэнэв гижэ бичэ сан, – гижэ Дава Басангович келв.

б) Хур нигтрэд ирв. Анна Ивановна, көвүд, күүкд даарад царцх гижэ эһһэд, бригадирт келв:

– Валя, көдлмиш эндр иигэд болтха.

– Анна Ивановна, эк тэрх баахн һазр үлдв. Түүгэн дуусчкад, тегэд хэрхмн, – гижэ Валя зөвшэрсн уга.

в) – Тана бодвр, Басң Церенович, дигтэ минилэ ирлцжэ бээнэ.

– Чи, Нимэ Нармаевич, бас тиигжэ санжэһанчи?..

Урд цагт нерн-усн эс гижэ нерн деернь «үр» гидг үг немэд дуудвр тогтадг билэ.

а) – Үр Боктаев, танас кен мөрн терг өцклдүр суржэ авла... – гижэ мөшкэч сурв.

б) – Үр Будаев, комсомолын комитет болхд келсн үгэн бичэ март! – гижэ көвүнд Валя Лаврова урднь келсн үгинь сергэв.

«Үр Будаев» гисн Валян шишлң дун Бориг басад, зүркинь хорсхаһад оркв.

в) Түүг үзэд, Кулаковин чеежэ, агчмин хоорнд уурар дүүрэд, тедүкнд йовсн бригадир тал хээкрв:

– Үр Бадмаев, наарлч!

г) – Үр Боктаев, Лавгаев Кортк, дэжэд одак хойр бичкн көвү дуудулчктн, – гинэд закр өгв.

– Та, үр мөшкэч, Манжун Кузьмаг бас дуудулх болзат, – гиж Уташ Гахаевич сурв.

Өдгэ цагт хатяра олзлгддг, эс гиж орс келнэс орчулгдсн дуудврмудта үлгүрмүд умштн.

а) Манж ширэ Һатцас колхозин ахлад хантан өргв:

– Тарха ах, тана итксн даальврт икэр ханжана.

б) – Менд, баһ залу! Деегшэн Һарад су, – гиж Дава Басангович келв.

в) – Не, мана күн, юмн болх бээдлтэй? – гиж Коля иньгэсн сурв.

г) – Нэ, залус, школыг альд бэрсн сэн болх? – гиж ахлад аашх машид тал хэлэж келв.

Олн эмтиг дуудхларн, хальмгуд шишлн «манахс» гидг дуудвр олзлна. Бас чигн «үүрмүд, иньгүд, нээжнр» гидг үгмүд даңгин олзлгдна.

а) – Не, манахс, түүмрин аюлан дишлсн, ода гесндэн өлг авх кергтэ, – гиж колхозин ахлад келжэнэ.

б) – Манахс ортн, хотан уухмн, – гиж авһ мадниг дуудв.

в) Дежурн көвүн күүкн хойрин эрлн тус эс болхла, Анна Ивановна, эврәннь чинрэн олзлад, хойр Һаран дегц өргэд, сурһульчнриг хөрж сурв:

– Үүрмүд, невчк номһртн. Мана замнр таднд нег ик сэн зэңг соңсххар бээнэ...

Багшин «үүрмүд» гиж келсн үг, дежурнмудын соңсххар бээх зэңг көвүд, күүкдин шуугаг дарунь зогсав.

г) – Эй, баһчуд, наартн, дөң болтн, – гиж бригадир дуудв.

д) – Манахс, тиигэн одад, Һазринь хэлэхмн, – болж Харцх селвг өгв.

Эк-эцкэн, өөрхн элгн-садан шишлн үгмүдэр дууддмн. Тиигчкэд эк-эцкэн өрк-бүл болһнд тал-талданар дууддмн.

а) – Баав, та одхм болзат, – гиж эвлүн дууһар Манж экдэн келв.

б) – Дээдэ, тер Уйһн гидг көвүн хөөннь яһж гицхэнэ? – гиж күүкн эцкэсн сурв.

в) – Аак, яньчи, арьснас ирвчи? – гиж күүкн экиннь өвр деер Һарад суув.

г) Эцкэн өөрдэд ирхлэ, көвүн сурв:
– Баажса, таниг баав юңгад дуудсн бээжс?

д) – Ханжсана, аак. Тиигжс келхичн медлэв, – гиньэд күүкн өндөһэд экэн үмсв.

е) Аав Һазаһас оржс ирэд, нүүрэн арчн бээжс, Бовлдана зуржсанад стол деер үлдэсн зургуд хэлэһэд, негинь авад, таалтаһар толһаһан гекэд, таасжс келв:

– Мини зеекэд билг бээна.

– Та, баажса, Бовлданиг чирэдн чигн, чирэ далд чигн магтад бээжс, деегүр сана дасхад, үрэн гижсэнэт, – болжс Ноһала эцкэн гемшэв.

ж) – Пө, Арслң... ааван ирсн бийнь, Һарч иржс эс мендлнэч, – болжс көгшэ цухл аңхрв.

– Наһц аав, мендэт, – гижс келэд, Арслң Аавас сурв: – Та, аав, намаг юңгад баснат?

Кен дүүһэн, иньгэн тевчэд, эрклүлэд, шишлң «минь, хээмнь» гидг хүвс олзлад дууддмн. Иим хүвс бас чигн эк-эцкэн дуудхларн олзлдмн.

а) – Шиндэ, сээхн иньг минь, бичэ э.

б) – О, Инжср минь, намаг тиим юмнд харалжс болдв?

в) – Буйн болх, Деля минь, эмтнэ хоорнд бичэ орлцич.

г) – О, баав минь, Доржсн Бораһас бийим гетлгтн!.. – гижс Бадм хээкрв.

Зэрмдэн, нурһлжс керг-үүлин хэрлцэнд нерэрнь дуудлго, эрдминнь нерэдлһэр дууддмн. Эн йовдл өдгэ цагт өргнэр келн-улсин багмудта школмудт, бичкдүдин садмудт харһна. Бичкдүд эврәннь багшан нерэрнь дуудлго «багш» гижс дуудна. Цуг наадк эрдмин нерэдлһс хатяра олзлгдна.

а) Манжсиг үзчкэд, Натра Нээмн тосад гүүжс ирв.
– Багш, таниг клубд эс ирхлэ, бидн некэд Һарлавидн.

б) – Та энүгэн саахнда чигн келлэт, ах механик, – болжс Церн келв.

в) – Үнэр келжсэнт, эмч? – гижс Байрта эмчин Һарас татв. – Кергтэ эм Элстэс, Москваһас хээхмн болвза?

Баатрлг дуулврт эзн богд Жаңһран дуудхларн, баатрмуд нурһлж *Алдр, Алдр зерг эс гиж Алдр богд Жаңһр гиж дуудна.*

- а) – *Алдр зерг, түрд гитн, - гижэ бээнэ.*
- б) *Жаңһрт күрэд: – Алдр, тана хээгсн күн манад бээнэ, - гижэ өвгн келв.*
- в) – *Алдр богд Жаңһр, буужэ хээрн болтн – гив.*

Цуг наадк баатрмуд Жаңһрла эдл цугтан нойдуд, зээснгүд, тегэд эгл улс эдниг бас күндлэд, *Ах, Ах нойн баав гиж дуудна.*

- а) – *Ах нойн баав, таниг, иртн гилэ хан күүкн.*
- б) – *Алдр нойн ах, нама авч одыт! – гив.*
- в) – *Эңкр ах Санл, танд зөвөн келхэр ирләв, – гижэ күүкн келв.*

«Жаңһрин» текстд баатр болһнд салу-салуднь зөрүлсн дуудврмудта зэңгс йир элвг. Учр юмб гихлэ, эпическ дуудвр, онданаар вокатив, кел нээрүллһнэ онц чинр зүүж, хоор-хоорндан кев-кецэрн болн күцэжэх үүлэрн йилһрнэ. Эпическ дуудврта зэңгсин кев-янзин һол шинжнь цугтан олн зүсн давлһнд сүүрлж тог-тагдна. Үгин болн грамматикин давл ниилж негдэд, нег бүкл зэңг, эс гиж негнэс үлү зэңг бүрдэнэ /Пюрбеев 2004: 82/.

- а) *Зун оран зогсам зөргтэ Хоңһр минь!
Зурһан оран эвдм чидлтэ Хоңһр минь!
Тавн оран һатлм таңгсг Хоңһр минь!
Тажэ Бумбин орни нарн Хоңһр минь! /Ж/.*
- б) *Одн мет Жаңһр минь!
Жиндмн эрдни мет
Алтн арагнис,
Ава Гернзл хатн минь!
Әмн мет арвн хойр зурһан миңһн баатр минь!
Әмд эжиндманин өршэлэр
Амр сээхн бээтн! /Ж/.*

Дуудврин хань тогтацд үрглжд магтлгч цээлһлтс олар харһна. Баатр болһн эврэ магталта болна. Энүнд шүлгин түрүн нээмн мөрнь эпическ дуудвр болна. Дуудвр болһнднь Хоңһриг зурглж үзүлжэх: хурдн цаһан итлг, Алта дунд бахн, түүкэ улан чон, нарн улан дегдэмл гисн даңгин Хоңһриг дахдг магтсн цээлһлтс орж.

Номнар буулигсн хурдн цаһан итлг минь,
 Алта дунд алтн бахн минь,
 Ногтта һәрдин көвүн минь,
 Нойн Улан Хоңһр минь,
 Түрк дээнд төмр жидин үзүр минь,
 Түмн хөөнд довтлдг түүкэ улан чон минь,
 Бөөргин туулан бөгшлһ минь,
 Бүргд шовуни шүүрлһн минь,
 Бүгдин һанц нарн улан дегдәмл минь,
 Алдр Маңһс хаани нутгт
 Чамаһан һанцараг яһж таливхви?/Ж/.

«ЧИ» БОЛН «ТА» ДУУДВРМУДЫН ТУСКАР

Үлгүр	Олзлһн
Та, (- тн), (- т)	1. Эк-эцкән, кен ахан; 2. бийәсн ах улсиг; 3. таньдго улсиг; 4. керг-үүлин хәрлцәнд.
Чи, (-чн), (-ч)	1. Күүкдән; 2. өөрхн улсан; 3. үр-иньгүдән

«Та» гисн дуудврла залһлдата кезәнк хальмг үлгүр тодлж автн. Эн үлгүриг кезә чигн мартхмн биш болжана. Бас чигн күндлһнә авъясла залһлдата үлгүрмүд олж авад чеежәр дастн.

Та гисн таалсн мет, чи гисн чичсн мет.

Кезәнк авъясар хальмгуд эврәннь эк-эцкән, элгн-садан, аваян, кен ахан күндлэд, эрк биш «Та» гиж дууддг бээж. Иим үлгүрмүд хальмг бичэчнрин үүдәврмүдт үзж болхмн.

а) Насан авсн эмгнә бийнь өвгән «чи» гиж келдм биш, «Та» эс гиж «өвгән» гиж, эвтнь дарж келдмн. Аваян, ах-дүүһинь нерәрнь йозурдәж келдго, терл «Та» гиж келдг /Муутян И. «Өвкнрин үлдәснәс»/.

б) Бадм талын улсиг «чи» гиж келж чадхш. Зәрмдән, бийәсн дү көвүдиг «Та» гиж келәд, наадн болна. Тернь бас учрта. Дәәнә өмн теднәхн ах-дүүһәрн өнр билә, икчүдән икәр күндлдг, тевчдг билә. Бадмин аавиг һазанас орад ирхлә,

дөрвөн бернь заквр өгсн мет, дегц босад, өвгиг суутл зогсад бээдг билэ. Эднэ бичкдүд, икчүднь биш, нам тедн хоорндан нег-негэн «Та» гидг билэ. Аавнь өңгөрв. Нурвн бернь ик хадминнь өмн босдг болв. Дан эклв. Ахнр-дүүнр дээнд мордж одв, алгддгнь – алгдв, зэңг уга геедрдгнь – зэңг уга геедрв. Нурвн, дөрвн берд хадмлдг чигн, шүтдг чигн күн үлдсн уга. Болв кениг чигн «Та» гидг йосн эднэ бүлд, көвүнэ заңд үлдв /Балакан А. «Алтн Бумб»/.

в) – На, би йовхар шиидж оркув, Та кезэ йов гижжэнэт? – гиж Басң экэсн сурв /Басңга Б. «Бумбин орн»/.

г) – Баава, баава, Та намаг соңсжанта? – гиж Тарха экэн дуудв /Балакан А. «Алтн Бумб»/.

д) – Ээж, ю келж бээхм-та, – гиж келэд, Бульн менрэд улаһад бээв /Басңга Б. «Бумбин орн»/.

е) – Баав, танас биш күн, Киштэг орулх билэ. Та, Та... – гиж Бадм эк талан хэлэж, үгэн цааранднь келж чадсн уга /Балакан А. «Алтн бумб»/.

«Та» эс гиж «чи» дуудврмуд таньдг эс гиж таньдго күүнлэ болжах күүндврлэ залһлдата. Меддго, шинкэн үзжэх күүг «Та» гиж дууддг, «чи» гисн дуудвр өөрхн улс дунд олзлгддг.

а) – Үр күүктәһэн ирснчн йир сэн болв. Эс гиж чи һанцардад бээх билэч, – гиһэд минь эн саамд Гернзлиг «чи» гиһэд Бата сүүвдэд ормднь суульв.

Гернзл чирәһэн һариннь нурһар халхлад эс медгчәр, мусг гиж инэв.

«Мууха юмб, айстан энүг «чи» гиһэд оркв билтэл. «Чи гисн – чичсн мет, та гисн – таалсн эдл» гиж хальмг улс келдг билэ. Шин таньлдсн, багш болсн кү «чи» гиһэд орксн эрвж уга модьрун үг болад одв, яһв?» – гиж Бата дотран түңшв. Гернзлд болхла Батан келсн «чи» гисн үг цань уга таалмжста эңкр үг болж медгдв. «Чи» гисн үг чирә хаһрад нег-негэн таяд өөрхн үр, иньг болад ирсн цагт келгдэж одна. Бата икрхг уга күлцңгү күн болад намаг өөрхн үр, иньг гиж санад келжәнэ, нам тернь сэн», – гиж Гернзл санв /Эрнжәнэ К. «Һалан хадһл»/.

б) – Ах зоотехник уга тавн сарин туршарт үкжәнэв. Көдлмиш күзүцә. Маңьдурас авн көдлмишларн таньлдхч, – гиж совхозин директор түрүн үгэсн авн «чи» гиж келсн Сергейд йир таасгдв /Бадмин А. «Усна экн булг»/.

в) – Ферм орж йовнчи? – болад, Церн «Та» гидгән уурв. Иим хэрг дүрстә күүкиг «Та» гиһэд, юуһинь өңгәр башрдулад бээхви, гиж эн санв /Инжин Л. «Ольдан күүкн»/.

г) Урднь «Ока Иванович», «Та» гиһэд һульдржасн Дубяга, «һазр» гиснә хөөн «чи», «Ока» гидгт орснд һундад биш, герин эзнә сүүлин үгмүдәс Городовиков

уурлад, столын өнцгт түшэд босхла, түүнэ бор өрмгиннь өвр секгдэд, көкрцгү өңгтэ мундириннь өрчд «Шунмһа төлөдөн», «Мергн хадг төлөдөн» гидг хойр медаль гилв-далв гиһэд одв /Балакан А. «Буурл теегт»/.

«Та» эс гиж «чи» дуудвр хальмг келнд керг-үүлин хэрлцэнлэ залһлдата. Йирин хэрлцэнд «чи» гиж нег-негэн дууддг улс көдлмшин сүүрт «Та» гиж келнэ.

а) – Кен эклхмб? – болж Бамб Федор Иванович тал хэлэв.

– Та эклхговт. Та келтн – гиж Алексеев келв /Доржин Б. Чик хаалһ/.

б) – Танла би цааранднь көдлж чадиш угав. Мел иим амр юмн медгдхший? – гиж тернь, урднь Сергейиг нерэрнь келдг, «чи» гидг бээсн болхла, ода мел «Та» гиһэд давтад бээнэ /Бадмин А. Усна экн булг/.

«Та» эс гиж «чи» дуудвр хальмг баатрлг дуулврт олар харһна. Эннь юнгад гихлэ, негдвэр, хальмг авъясар өрк-бүл дотр кен ахан күндлж, «Та» гиж келцхэнэ, хойрдвар болхла, баатр болһн йирин күн биш, мел цугтан нойн-зээсн, тегэд тиим улсиг күндлэд бас «Та» гиж дуудмн.

а) – Эрүн шагшвдта эм, ээж, таниг һурв алххла, һарх! – гиһэд бээнэ /Ж/.

б) – Та, залу баһ дүүвр цагтан, Замбл хаана Зандн Герл күүкнд шишлэд морддган меднт? – гиж күүкн Хоңһрас сурн бээнэ /Ж/.

в) Хоңһрин көвүн Хошун Улан келн бээнэ: – Ёазак нээмн миңһн кааднь Хар Жилһн, та ортн. Дотад нээмн миңһн кааднь Алтн Шарһиг көтлэд, Агсг Ула-нар ортн, Аля Шонхр, Та /Ж/.

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Таньдго күүнэс юм сурхларн, ямаран дуудврин үгмүд олзлхмб? Үлгүрлхд:

1. бичкн күүкдэс неринь сурсн цагт; 2. арв һарсн наста көвүнэс, күүкнэс, кергтэ тойгта гер альд бээнэ гиж; 3. оютһрас, декана кабинет альд бээнэ гиж; 4. залу күүнэс, яһж Хониновин нертэ уульһд күрхмб гиж; 5. базрт, мах хулджах күүкд күүнэс махн кедү болна гиж; 6. багшиг, деканатур дууджана гиж; 7. подъездин өөр суусн эмгн өвгн хойриг яһж дуудж кергтэ патһрин тускар сонһмсхмн.

2. Та хург эклжэнэт. Тана өмн ... бээнэ. Ямаран дуудвр олзлхмб?

1. Конференц орлцачһр;
2. государственн комиссин һардач болн гешүд;
3. оютһр;

4. сурһульчнр;
5. садт оржах бичкдүд;
6. хам-хоша бээх улс;
7. танла хамдан көдлжэх улс.

3. *Иим дуудврин үгмүд кенд нерәдгднә?*

1. Жирһл минь, чи ода сул бээнч?
2. Жирһл, үдин хотан альд эдлхвч?
3. Жирһл Доржиевна, танла ода күүндж болхий?
4. Жирһл, удл уга мана тал күрәд иртн.
5. Манахс, кинод одхм болвза?
6. Күндтә Дорж Санджиевич, эн-тер уга ирвт?
7. Көгшә, нааран суутн.

4. *Нанд эјиңнүлчк гиж та ... суржсанат.*

1. Эврәннь өөрхн үүрән;
2. насарн цацу таньлан;
3. тана эк-эцкин үүриг;
4. деканатын көдлэчнриг.

5. *Та ... бичг бичхәр бэәнәт. Ямаран дуудвр олзлж бичгән эклхмб?*

1. Эк-эцкдән; 2. дү көвүндән, дү күүкндән; 3. үүртән; 4. сээнәр меддг багштан; 5. университетин газетин редакторт; 6. танла хам-хоша бээдг медәтә, на-ста өвгнд; 7. талдан балһснд бээдг таньлдан.

6. *Та телефонар эјиңнүлжәнәт. Хәрү өгхлә, ямаран дуудвр олзлж күүндврән эклхмб?*

1. Эврәннь үүртән жиңнүлсн цагт; 2. медәтә багштан жиңнүлсн цагт; 3. сээнәр меддго таньлдан; 4. деканатд жиңнүлсн цагт.

7. *Дор өггдсн Балакан Алексеин «Буурл теегт» гидг романа авсн тасрхас умштн. Күүндвр больниг шинжләд, дуудврар дамжәд, күүнджәх дүрмүдин тускар келтн.*

1. – Чи хамаһас ирвчи?
 - Эльмт күүтрәс, - гиж шин ирсн көвүн цәэлһв.
 - Нернчн кемб?
 - Ааку.
 - Шаһа нааднчи?
 - Наадна. Зуг нанд бийләм шаһас чигн, цах чигн уга, - болж Ааку һундрхв.
- Иткүлхин төлә келв: – Гертм шаһас дала.

2. – Та, Пантус-көгшэ, цагтан эврэн станичн атаман бээсн, эн үүлиг ямаран даавртаһинь сээнэр меднэт, - гиж Николаев холас эклв.

– Меднэв, зуг чи, Сээхэ, шиңкэн хазг ишкдлэн эклжэх көвүг хажһрар засглжанаң...

– Болв би, көгшэ, заквран сольж чадшгов. Тана худ көвүн һурвн долан хонгтан парвляна пол уһах зөвтэ.

3. – Городовиков, кедү пуд церд идсэн кел! – гиж урядник Куличкин хээкрв.

– Тана зергэс, би церд идхэр дурм икэр күрсн бийнь, шаңһа казарм эвдж болшго гиж тоолад, нам келэнчн күрсн уга билэв! – болж Ока, талт-мулт келэрн хахн-цахн нег киинһэр хэрү өгв.

4. – Күүкн, нернчн кемб? – гиж Ока сурна.

– Занда.

– Тииклэ би чамаг таньнав.

– Хамаһас?

– Намаг хазг цергт морджахд, чи Ик Буурлд бээлэч.

– Би чамаг таньхшив, медхшив, - гиж күүкн хэрүднь цеңж инэнэ.

– Медх зөвтэч, - болж Ока цээлһнэ. – Нанур хэләһэд жөөлнэр инэлэч.

– Эндүржәнэч, теегин хазг көвүн. – Күүкн иигж келчкэд, һарад зулна.

8. Дор өггдсн текст умшад, күүндврт хүврәтн.

Нег баһ наста көвүн, хэләһэд бээхнь оютн, маршрутн автобуст орад, өөрән суусн дунд наста күүкд күүнэс, автобус «Алладин» гидг делгүрт күрхий, гиж сурв. Күүкд күн меджәхшв гихлэ, мөңг цуглулжах залу хөрн зурһадгч тойгта автобуст сууһад күрхч гив. Көвүн ханлтын үгән келэд, дарук зогсалд буухан медүлв.

9. Дор өггдсн күүндвр умшад, туужлгч текстд хүврәтн.

1. – Һаһа, иим соньн зер-земш альдас хулдж аввт?

– Һурвдгч микрорайона базрт.

– Та даңгин тер базрт хулд кедвт?

– Э, тиигчкэд эн базрт һанцхн зер-земш биш, темсн чигн, заһсн чигн бээнэ.

– Зер-земшин, темснэ үннь ямаран болна?

– Цутхлңгд бээсн базрас болн делгүрмүдэс невчк кимд.

2. – Гемән суржанаң, хойрдгч давхрт нүүж болхий?

– Уга, эн давхрт ода деерән нег чигн сул орм уга.

– Хойр зун дөрвдгч хора сулдсн угай?

– Уга, түлкүрән өгэд уга.

– Буйн болтха, нег юмн сулдхла, нанд зәңглчкит.

10. Хавсрлтод бээх дуудвермудас кергтаһинь шүүж авад бичтн.

1. Делгүрт хулдач баһ наста көвүнэс суржана:
– ... (Үр минь, Көвүн, Тана зергэс), ю хулдж авхар бээнт?
2. Багшнрин хургт.
– ... (Күндтэ багшнр, Үүрмүд, Манахс), хурган эклжэнэвидн.
3. Радион диктор эврэннь программан эклэд:
– ... (Күндтэ радиосонсачнр, Эрки күндтэ радиосонсачнр, Күндтэ үүрмүд), эндрк программан концертэр эклжэнэвидн.
4. Медэтэ эмгн сурһульч көвүнэс суржана:
– ... (Баһчуд, Үүрмүд, Кукн), кичэлчн төгсв?
– Төгсв, (Ээж, Көгшэ, Эгч).
– Мини ачм яһсмб, ода күртл?
5. Кафедрин лаборант кафедрин һардачд:
– ... (Манджиев, Үр Манджиев, Санл Санджиевич), таниг директор дуудулжана.
6. Багш оютниг дууджана:
– ... (Санджиев, Күндтэ оютн, Мингиян)!
– ... (Нэ, э, Соңсчанав, Петр Михайлович).

11. Өггдэжэх төрмүдэр ахр күүндөр тогтатн. Күүндөртән дуудвер олзлтн.

1. Негдгч курсин оютн таньдго ах курсин оютнас кичэлмүдин хуварлтын тускар цээлһвр сурхар бээнэ. 2. Баахн наста күүкд күн хам-хоша бээх эмгнэс манһдур күртл керчм өдмг суржана. 3. Хот уудг хорад оютн хот белддг күүкд күүнэс менюһин тускар суржана. 4. Баһ наста көвүн таасгдсн күүкнлэ таньлдхар бээнэ.

2. МЕНДЛЛН

Үлгүр	Олзллн
Менд (-вт)!	Даңгин, өдр болн олзлгддг мендллн
Менд бээнт! Менд-амулң бээнт (бээцхэнт)! Менд йовнт! Сэн бээнт! Сэн йовнт! Амр менд бээнт!	Нурһлж наста улсла мендлхлэрн олзлдмн, медэтэ улс хоорндан иим үгэр нег-негнәннь менд сурцхана
Амр тавта бээнт! Амр тавар!	Нурһлж амн үгин үүдэврмүдт өргнөр харһдг үгмүд
Мендвт! Үвлэс сэн харвта?	Цаһан сарин байрин өдрмүдт иим кевэр мендлдмн

МЕНДИН ҮГ ДАХЖ КЕЛГДДГ ҮГМҮД

Ямаран бээнт?	Мендин үгин хөөн олзлгддг сурвр
Сэн хонвт? Яһж хонвт? Сээхн зүүд зүүдлвт?	Өрүһәр, мендлснэ хөөн олзлгддг сурвр
Бийтн ямаран? Эн-тер уга бээнт? Күүкд-шуухдтн ямаран? Соньн юмн бээнү? Шин юмн соңсгдну?	Хая-хая харһдг улс мендлснэ хөөн олзлдмн

МЕНДИН ҮГИН ХЭРҮ

Гем уга, эн-тер уга. Му бишэр. Сэн, йир сэн. Хуучарн, тер кевэрн.	Хальмг авъясар улст бээдл- жирһлиннь тускар хэрү өгхлэрн, һундлан үзүлдм биш
--	--

Менд сурлһн, мендлһн «Та» гисн дуудврла бат залһлдата. Бийэсн ах күүнлэ мендлхлэрн, керг-үүлдврин хэрлцэнд чигн тиим мендлһн олзлгдх зөвтэ. «Та» гисн дуудврла залһлдата менд сурлһна диалог умштн. Юн учрар тиигж мендлжэхинь цээлһтн.

- а) – *Манж, мендвт, - гижэ соңсад, багш хэрү эргв.*
– *Мендвт, мендвт, күүкд, - гижэ келэд, Бадмин Манжэ суусн ормасн босв.*
- б) – *Мендвт, Улан Алгаевич! – гижэ күүкд дундас негнь келв.*
– *Тадн чигн мендвт, күүкд, - гижэ Улан Алгаевич хэрү өгв.*
- в) – *Мендвт, күүкд, - деканатын үүдн секгдэд, декан Леонид Васильевич күүкдүр өөрдэд келв. – Янжэ амрвт?*
– *Мендвт, Леонид Васильевич, ханжэанавидн, йир сэн, - һурвуулн нег дууһар хэрү өгв.*
- г) – *Эн саамла Анна Ивановна Валя хойр колхозин ахлачур өөрдв.*
– *Николай Петрович, мендвт! – болжэ биологин багш мендлхлэ, Кулаков, өмнэснь тосад, һаран суңһв.*
– *Мендвт, Анна Ивановна. Чамд, Валя, бригадир күүнд, онц халун менд! Ханжэанав.*

Нег-негэн сээнэр меддг, өөрхн улс, үр-нээжнр «Та» дуудвр олзллго «чи» гиж келдмн. «Чи» гисн дуудврла залһлдата менд сурлһна диалог умштн. Кезэ, ямаран цагт, кен тиигж мендлнэ?

- а) – *Бадм, менд! Хамаһас ирвчи? – болжэ залус, көвүд сурв.*
– *Мендвт, ахнр! – гижэ Бадм хэрү өгв.*
- б) – *Менд бээнч! Бээнэ менд! – гисн Нимэ Эрнцн хойрин дун соңсгдв.*

Менд сурсна хөөн оln зүсн сонһн сурврмуд тэвгднэ. Тернь бас учрта. Кезэнэ хальмг улс кеер, нег хотнд зуг элгн-садарн бээдг, тегэд эс медсн, таньд-го күүнлэ харһхларн оln зүсн сурвр тэвэд, шин зэңгсэр сонһмсдг бээж. Тегэд, юуна тускар сурж болх? Ямаран хэрү тэвхмн. Юңгад тиим хэрү өгдмн?

- а) – Менд бээнт!
 – Бээнэ. Танахн чигн бээсарн цуһар менд болхговт!
 – Менд... Йовсн һазр-уситн цуһар үүмән-үргән уга тогтун болхгов!
- б) – Менд бээнт! Кесн көдлмштн кемтг уга болтха, - гижэ ик миркисн хар залу шиллэд уга терзэр шаһав.
 – Бээнэ. Танахн чигн цуһар менд, - гижэ Долан босад келв.
- в) – Мендвт, Пантус, - болжэ Хэби мендлв. – Та чигн эн хату үвлэс то бүтн, толһа менд һарсн болхт?
 – Мендвт, Хэби, эрүл-дорул, маңна тиньгр йовнт?
- г) – Юрий Николаевич, сэн йовжэ ирвт? – гижэ биологин багш мендин хөөн школын директорас сурв.
 – Сэн, - болжэ Афанасьев хэрү өгв, - байрта зэңг авч ирүв.
- д) – Харцх, мендвт! – гижэ, хөөчиг ирхлэ, ахлач һаринь атхжэ мендлв. – Сэн бээнт?
 – Мендвт, мендвт, Басң. Сэн бээнэ. Зуг худгин усн хоөнд күрл уга бээнэ, - болжэ, Харцх мендлжэ хэрү өгв.
- е) Зуг жңил үлү цагин эргцд энүг үзэд угадан, ах күн өкәрлэд, хойр һаран алдлад, теврэд авв.
 – Уй, Борлг, менд, хээмнь минь!
 – Мендвт, Басңг! Бийтн сэн бээнт?
 – Менд-менд хээмнь. Иигэд-тиигэд бээнэвидн. Бийм му бишл.
 – Илья, Шура – эдн! Бергн?..
 – Цуһар сэн. Болсарн бээнэвидн. Нэ, көдлмшчн йир дала болхгов?
 – Кеңү! Давуһас даву!
 – Нэ, кергчн уралан девих болтха! Ухалад көдлмшән ке. Юм алдхн угач.
 – Ханжәсанав. Дөң кергтә болхла – олн тадн тал ирхүв.
 – Ир, ир. Дөңнхвидн, - гижэ Басңг келэд, Борлгин һаринь атхв.
 Буурла Н. Ширгсн нульмсн.

Дор өггдсн үлгүрмүд умштн. Хальмг улсин мендлһн өдрин туршарт бас йилһрнэ. Өрүһәр мендлхләрн үзсн зүүднәннь тускар соньмсдмн.

- а) – Мендвт! Яһжэ хонвт? Сәәхн зүүд зүүдлвт?
- б) – Мендвт! Сэн хонвт?
- в) Герин эзн күүкд күн бас ормасн босв.
 – Эрлһ, Болха! Эн чини сурьмәжиг үктлән мартш угав. Нэ, сэн зүүд бәржэ хонтн, ора болжэ одв, - гиһэд тер хойр һарлдв.

– Сэн хонвт гиж келх кергтэ. Өр цээж йовна, - болад Болха ардаснь чаңар келв.

г) – Нина, яһси эрт босжахмчи? Ода бийнь эрт, эндр сэн өрлэ амрад кевт, - гиж орн деерэс эцкнь келжэнэ.

– Сэн хонвчи, напа? Чи амрад кевт, би хотан кесв. Мини нөр күрчэхш, - гиж күүкнь келв.

д) Нанас нүдэн дальтрулад, эс медсэр:

– Бата, сэн хонвт? – гиж сурв.

– Сэн гихлэ, бахмэж болх, му гихлэ, ө-һундл болх, тер хойрин хоорнд хавчг-
дад, теегин нег захд хонув, - гивүв.

Медэтэ, күндтэ улсла мендлхлэрн нурһлж шишлн үгмүд орулад, «Та» гиж дуудад мендинь сурдмн. Яһж мендлдг тускар умштн.

а) – Худ өвгн, менд-амулң йовэж ирвт! – гиж көвүн мендлв.

б) – Менд йовэж ирвт? – гиж һаран өгэд өвгнлэ мендлв.

Хальмгуд жилд нег дэжж өвэрцтөһөр нег-негнлөһөн мендлдг йоста. Эннь кезэв гихлэ, Цаһан Сарин байрин өдрмүдт. Эн өдрт болн түүнэ хөөн бүкл сар-
дан шишлн үгмүд келж мендлдм. Энүнэ тускар умштн.

а) – Мендвт! Үвлэс сэн менд һарвта?

– Һарв! Һарв!

б) – Мендвт! Үвлэс күүкд-шуухдтаһан, гертэ-малтаһан менд амулң эн-тер уга һарвта?

– Һарв! Та чигн өрк-бүлэрн, элгн-садарн гем-шалтг угаһар һарси болхговт?

Менд сурлһна үлгүрмүд амн үгин үүдэврмүдт, алдр дуулвр «Жаңһрт» чигн өргнэр харһна. Иим йовдлмудын тускар умштн.

а) – Базг Улан Хоңһр, Амр тавта? – гиж мендлн суудг.

б) – Ах нойн баав, амр тиньгр ирвт? – гиж сурв.

в) – Олн үрдин йөрэлэр учргсн, орн-нутгтан ээлтэ Жаңһр минь, амр тавар!

– Амр тавар! Дала Бумбин алдрихгсн, дун тууль хойрарн туургсн, дууч Ху-
учч, Амр тавар!

Дор өггдсн хойр шүлг умштн. Энүнэ тускар юн гиж санжанат?

Мендвт!

«Мендвт» гисн —
Мөнк күмни жирһлд,
Кезэнэ Прометей эмтнд
Күргсн һал мет.

Жирһлд унтрш уга,
Жидд үкш уга,
Һалд шатш уга,
Һазрт таалта үг.

Альвн бичкн күүкд
Амлж келнд орхларн,
«Мендвт» гиж эмтнд
Маасхлзж һаран өгнэ.

Көвүһән көгшн экнь
Кеерэс ирсн цагтнь
«Мендвчи» гиж өмнөснь
Мелмлзж седклэн тальвна.

Хойр энкр дурн
Хоорндан «Мендвчи!» болж,
Көркхн эрк зүркөрн
Күүндж нүр харна.

Эн үгэс үүртэ
Эвин таньл уга
Алин зокалд болвчн
Айстнь сольлц уга.

(Саңһжн Б.)

Мендин тускар

Харһсн цагтан уульнцд
Хажуһарм бичэ һарич,
Мендэн медлцл уга
Мел бичэ һарич.

Кесгнь таньлдан иигж
Келсиг соңсж болхмн
Ямаран ухаһар тиигж
Яһад келцхэдг болхв?

Келсн күүнэ ухаһинь
Кемр шинжлэд хэлэхлэ,
Бийэн тер дорацулсн
Бишнь йирин лавта.

Мини уханд болхла,
Минь иим болна:
Күүг болн бийэн
Кундлснэ темдг тер.

Эврэнчн тер күн
Эвнь иршго ормд
Һанц кевтэ, күүнд
Һаран хара өгшго.

Мендлсн угачн нанд
Мел йилһл уга, -
Иигж сандг улсас
Икл холаһар йовхмн.

Өөлэд зэрмснь мендлхш —
Өөрдж күүнүр ирхш,
О-һундларн күүнэс
Өрэн авч чадхш.

Арһта болхла, өөлсән
Ардан ухатань хайна,
Батар һар-һаран
Баһлцг күртл бәрлднэ.

Мел тегэд сәәнәр
Мендин тускар ухалхла
Хәэгдсн хөөн — менд
Хәэртэ сән таал. (Байдын С.)

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Мендлтн:

1. эврәннь үүрлэхэн; 2. багшлахан; 3. медэтэ таньллахан; 4. өөрхн биш таньллахан; 5. кичэлин өмн нег багин оютнрлахан.

2. Дор өггдсн сурвмудт хэрү өгтн.

1. – Мендвт! Шин юмн бээнү? Соньн зэнг соңсгдну?

– ...

2. – Мендвт! Таниг үзсндэн байрлжанав. Бийтн ямаран?

– ...

3. – Менд! Ямаран бээнч?

– ...

4. – Мендвт! Гем-шалтг уга бээнт?

– ...

5. – Мендвт! Янж хонвт? Сээхн зүүд зүүдлвт?

– ...

3. Дор өггдсн хэрүс умшад, сурвмудинь ухалжс келтн.

1. – ...

– Менд-менд! Ханжанав, гем уга.

2. – ...

– Мендвт! Йир сэн. Та эврэн ямаран бээнэт?

3. – ...

– Мендвт! Гем уга. Иигэд-тиигэдл.

4. – ...

– Менд! Сэн юмн уга. Шууврэн цагтнь өгсн угав.

4. Кесгтэн харһад уга үзхлэрн ямаран сурвер тэвхмб, янжс мендлхмб?

1. Талдан балһснд сурһульд бээх үүрэн; 2. медэтэ таньлан; 3. урднь тавн жилдэн хамдан сурчасн көвүд-күүкдиг; 4. сурһулян төгсэснэ хөөн үзэд уга багшлахан; 5. урднь нег герт бээсн хам-хоша дунд наста күүкд күүг.

5. Дор өггдсн төрмүдэр күүндөр тогтатн.

Багш багшин хорад амрлһна хөөн орж ирв; энүнлэ мендлжэхнь:

1. өөрхн үр күүкд күн; 2. медэтэ багш күүкд күн; 3. ардаснь орж ирсн кафедрин һардач; 4. багшан ирсинь соньмсхар орж ирсн оютн.

6. Хавсрлтод бээх мөндлһнд кергтә үгмүд шүүжэ автн.

1. Назаһас үүд цокад нег хар залу орад аашна:

– (Мөнд, Ямаран бээнт, Мөнд бэнт цуһар)! – гинһэд орад ирв.

– (Танахн чигн цуг бээсэрн мөндвт, Гем уга, Мөнд-мөнд)! – гинһэд, буурл өвгн хэрү өгч мөндлв.

2. Урднь кесгтән хамдан көдлж йовсн, кезәнәс авн нег-негән үзэд уга хойр залу күн харһжана:

– Эрднь Петрович! Мөнд! (Альдас йовж йовнч, Кедү цагтан үзлцэд уга-видн, Ямаран бээнәч)?

– ... (Мөнд, Мөндвт, Яһж хонвт), Дорж Уланович! (Базрас йовж йовнав, Кезәнәс авн чамла харһхар бээлөв, Гем уга йовнав).

3. Оютн кичэлдән дутада орж ирв:

– Орж болхий?

– Ортн.

– (Мөнд бэнт, Мөндвт, Сән мөнд байрта бэнт), дутсндан гемән суржанава.

– (Мөнд, Мөндвт, Мөнд ирвт), гем уга, ор шулуһар.

4. Цаһан сарин байрин өдрмүдт:

– (Мөнд, ямаран бээнәч, Мөндвт, бийтн ямаран, Үвләс мөнд һарвта)?

– (Гем уга бээнәвидн, һарв-һарв, тадн чигн күүкд-шуухдтаһан цуһар мөнд һарсн болхговт, Мөнд-мөнд, иигәд-тиигәд бээнәвидн)!

7. Дор өггдсн текст умшада, хойр-һурвн вариант күүндөр тогтатн. Вариант болһнд тал-талдан мөндлһ болн мөндлһнә хөөн келдг сурвмуд олзлтн.

Дорж Уланович пенсьтән һарсна хөөн маднла, эврәннь кафедрин багшнрла, хая-хая харһдг билә. Нег дэкж кафедрин хург төгсч йовсн цагт, эн арһул үүд цокада орж ирв. Түрүләд цуг мадна мөнд сурчкада, дэкәд кафедрин һардачла онц мөндлв. Буруһан сурад, хург болсинь медсн угав гинһэд, хург төгстл сууһад күлэхин зөвшәл сурв. Мини өөр сууһад, нанла һарасм мөндләд, гертксм ямаран бээхин тускар соньмсв. Хург төгсснә хөөн цуһар Дорж Улановичин өөр цуг-лрад, мөндиһ сурад, эрүл-дорул бээхин тускар, ачнр-зеенриннь тускар соньм-сцхав.

3. СУРЛЫН

Үлгүр	Олзллын
... болхий? Нарч болхий? Орж болхий? Сууж болхий? Келж болхий? Сурж болхий?	Ямаран болвчн үүл күцэхин өмн зөвшөл өгтн гиж иим сурврмуд тэвгддмн
Гемэн суржана, танас сурж болхий?	Таньдго күүнэс юм сурхларн, түрүлэд гемэн сурад, дэкад зөвшөл сурхм болжана
... эржэнэ. ... суржана.	Сурлһна үгд нурһлж олзлгддг үгмүд
Буйн болтха, ...	Нольшг кевэр юм сурхар седхлэ, шишлн үг олзлх кергтэ
Кел (-хн) тн, буйн болтха. Кел (-и) т, буйн болтха.	Закгч шинжин нольшг хувстэ үүлдэгч сурлһна холлгч үг болдмн

Нольшг кевэр юм сурхларн, хальмгуд нурһлж сурлһндан «Буйн болтха» гисн зүүцл үг эрк биш орулдмн. Эннь орс келнд бээх «Пожалуйста» гисн хувлэ эдл болжана. Эн үгмүдиг күүндвртэн орулж, энүнэ тускар бичкдүдт келж, дасхж авхмн. Үлгүрмүд умштн.

- а) – Коля, буйн болтха, тиим үг бичэ келтн, – гиж Гернэл сурв.
- б) – Буйн болх, би келжэсн үгэн чилэчкэс, – гиж Маргарита Николаевна сурв.
- в) – Буйн болтха, орцхатн, таниг күлэжэнэ, – гиж селлэтрин кабинетин үүд секв.

Күүнэс нольшгар юм сурлһнд бас чигн нурһлж «суржана, эржэнэ» гисн үгмүд дангин келгддг йоста.

- а) – Хэрү суухитн эржэнэ, күүндвртэн чилэх кергтэ, – гив.

- б) – Бульн, би эржэнэв чамаг, күрэд ир, – болж Санл Бульниг үүдэнд нь күргэв.
- в) – Күндтэ Дава Басангович, хот белн, хувцан өмсхитн эржэнэв! – гиньэд Нина назаһас орж ирв.

- г) – Бадма Цебекович, таниг невчк арһул күүндхитн суржсанав.

Нольшг сурлһнд бас 2-гч нүүрин хүвс һол орм эзлнэ.

- а) – Сурһульчнр, көдлмишэн шулуһар чилэтн.
- б) – Көдлмишчнр, тэрэнэ көдлмишэн эртэс эклтн.
- в) – Оютнр, мана сурсиг күцэтн, манур дарунь иржэтн.
- г) – Босха, нанд үг өглчн. Я, ях, ях! – гиньэд аав зүн сүвэһэн бэрэд, ормасн босхар сөдв.
– Гем уга, суужаһад келтн, – гижэ Сергей зөв өгв.
– Сууһад ормасн келтн, – гиньэд эндэснь баһчуд дөңнв.

- д) – Сууһад хот эдлтн! – гижэ Болха столур дуудв.
Герт орж ирсн хөөн, хотынь уулго бээжэ болшго, стол эргэд сууцхав.
– «Ундинь өгэд, учринь сур» гидг хальмг үлгүр бээдмн. Ундан уусн болхла, учран келтн. Сөөни өрөллэ ямаран кергтэ ирлэт? – гижэ Болха хотынь уульжсаһад суржсана.

Эвлэд, нольшг кевэр юм сурхларн бас чигн шишлң нольшглтин хүвс олзлхмн болжана, үлгүрлхд «-хн, -тн» гидг хүвс.

- а) – Багш, дегтрэн нааран өгхнтн.
- б) – Та, ахлач, мана сурсиг күцэтн, манур дарунь иржэтн.
- в) – Көдлмишэн шулуһар чилэхитн (чилэхнчн).
- г) – Би ода хойр хө нембшв, та чигн хойр хө татхнтн.
- д) – Айдтн, цэ ууһад йовхнтн, – гижэ инэмсклэжэ эн келв.

Бас чигн эн саамд «-и-т» гидг хүв олзлгдна.

- а) – Холас йовсн күүнд хот өгит.
- б) – Та хургин тускар шулун зэңглит, цугтаднь күргэж келит.

- в) – Төрл, наарит, – гинэд күүкн Басцгиг дуудв.
- г) – Келх үгэн илднь келчкит, Арвн Викторович, – гив.
- д) – Оьда, өөркэн хэлэһич, – гинэ.
- е) – Зогсчаһит, би даранднь келжэ өгсө, – гижэ Цаһан өөдөн өрө хэлэһэд, саналдэж келв.

Күүнэс юм эрж сурлһн амн үгин литературт болн баатрлг дуулврт өргнэр харһна гиж келхлэ, хажһр болшго. Үлгүрмүд умштн.

- а) – Нанд орхнь чигн үлү арслң чиирг бээнэлм, эднэс зархнтн, – гижэ Санл уульн келв.
- б) Хамг нутгарн хурад: – Мана хан көвүг хээрлэж тэвүлэж өгтн! – гижэ уульн сөгдн эрв.
- в) – Ах нойн баав, идэн, ундым буужэ эдлит, – гижэ күүкн дуудн эрв.
- г) Арг Улан Хоңһр Арслңгин сээхн
Көк һалзан келн йовла: – Эвин сээнэр эргич,
Элвг сээнэр күцич,
Алдиш угаһар шүүрүлич. . . /Ж/.

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Нольшг кевэр суртн:

1. үүрэн, дегтр авч ир гиж; бичэ ав гиж; 2. үүрэн, ширэ деерэс дегтрмүдэн хура гиж; ширэ деер бээсн дегтрмүдиг бичэ көндө гиж; 3. багшан, келврин тасрха орчулхд нөкд болтн гиж; багшан, эндр намаг самбрт бичэ дуудтн гиж; 4. дүүүһэн, шам унтра гиж; бичэ шам унтра, харһурад уга гиж.

2. Нольшг кевэр суржэ сүв-селвгэн өгтн:

1. Үүртэн, унтхиннь өмн һаза серг гиж; 2. оютнртан, өдр болһн хальмг келэр һардг радиосоңсхвр соңстн гиж; 3. гемнжэх күүнд, өдр болһн үснд бал зуурад уутн гиж; 4. үүртэн, энүнлэ юн болв гиж.

3. Цегин ормд кергтэ үгин нишлвр олзлтн, бас чигн үүлдэгчд кергтэ нольшг сурльна хүвс немтн.

1., намаг үгэн чилэтлм бийдм харш боллго соңс(). 2. Босха, тиим цецн күн, нанд цээлһж өг(), 3. Болха, ..., мини танас сургчм, бичэ бийэрм наад бэр(). 4. Иван Бадмаевич, ... , намаг илгэ().

4. Дор өггдсн төрмүдэр сурль тогтатн.

1. Талын орнас ирсн оютн эврәннь таньлан хальмг кел дасхд дөңг болхин тускар суржана. 2. Багшас көвүндэн негдгч кичэлэс сулдхх зөвшөл экнь суржана. 3. Оютн шүлгэн барлхин зөвшөл редакцас авхар бээнэ. 4. Баһ наста күүкн эк-эцкдм дөңг бол гиж, үр күүкндэн командировкас бичжэнэ.

5. Дор өггдсн зэңгс умиштин. Эдн юуһарн ийлһрнэ. Тодрха кевар цээлһтин, эврэ үлгүрмүд тогтатн.

Эк-эцкдэн энүнэ тускар бич.

Буйн болтха, энүнэ тускар эк-эцкдэн бичхнчн

Эк-эцкдэн энүнэ тускар бич гиж чамаг суржанав.

Эк-эцкдэн энүнэ тускар бичх болвзач.

Энүнэ тускар эк-эцкдэн бичхлэ сэн болх.

6. Дор өггдсн төрмүдэр күүндөр тогтатн.

1. Үүрмүднь Деелэг ду дуул гиж суржана, зуг эн түрүлэд дуулхшв гижәһэд, дөкәд зөвшөлән өгнэ.

2. Хойр көвүн күүнджәнэ: негнь эн кинофильм бичэ хэлэ, му гиж келнэ, на-адкнь эврән хэлэж үзнэв гиж келнэ.

3. Оютнр багшан бас немр кичэлмүд кетн гиж сурхла, тернь спецкурс болх гиж келнэ.

7. Дор өггдсн хэрүс умшад, эднә сурльинь бичтин.

1. Хамдан амрлһан давулхмн гисн үрврчн, энкр дү күүкн минь, нанд йир тааста болв, зуг би энүг күцэхд маһд. Эк талан бас одж чадшгов кевтә. Көдлмштән йосндан даргджанав, невч сулдхларн эрк биш күрәд ирнэв.

2. Дуран өгч чамд нөкд болнав. Чини даалһврмуд күцэхд нанд йир тааста болна. Маһдурк автобусар эрк биш илгәнэв.

8. Эн текст умшад, диалогд хуврәтин. Тал-талдан сурль олзлад, хойр-һурвн ва-риант тогтатн.

Оютнр кичэлин хөөн. Эдн хальмг келнэ синтаксис гидг предметәр өггджәх курсин көдлмшин тускар күүнджәнэ. Нег-негнәсн сүв-селвг сурж, алькин сэн болх гиж шууглджана. Зәрмснь ах курсин оютнрас сурхмн гиж келцхәнэ. Генткн тавдгч курст сурчах Бадм гидг көвүг эдн үзнэ. Бадм эднд төр болһна тускар цээлһж өгнэ. Цаһан гидг күүкн ямаран төрәр бичхән меджәхш. Тиигхлә

оютнр кафедрт бээх багшур одад сур гиж келнэ. Багшнь бээмжин тускар бичтн гиж келэд, кергтэ дегтрмүдин нерэдлһс өгнэ.

9. Эн ахр келвр умишн. Ямаран кевэр, ямаран эв-арь олзлэж арат эрль тогтана? Бас ямаран ьольшиг келльнэ эдлврмүд эн текстд харьна?

Модн деер хур шовун суула. Арат энүнүр өөрдж ирэд келжэнэ:

- Менд, хур, иньг минь, дууһичн соңсчкад, чамд золһж ирүв.

- Зөвтэ үгдчнь ханжанав, - гиж хур келв. Арат мек һарһад, эс соңссн болад келжэнэ:

- Юн гинч? Соңсчахшв. Чи, хур, иньг минь, нааран һазрт бууһад, ноһан деегүр йовжаһад, нанла күүндхичн, модн деерас келсичн нанд соңсгджахш.

Хур келв:

- Һазрт ноһан деер буухасн ээжэнэв. Һазрар йовхла, маднд, шовудт, ээмшгтэ.

- Аль нанас ээж бээнч? – гиж арат келв.

- Чамас эс болвчн, талдан аңгудас ээжэнэв, - гиж хур келв. – Олн зүсн аңгуд бээнэлм.

- Уга, хур, иньг минь, цуг һазр деер төвкнүн бээхм гисн зэрлг эн жил һарсн бээнэ. Ода аңгуд нег-негэн көндөж бээхш.

- Нам сэн болвш, - гиж хур келв, - юнгад гихлэ, нохас эн аашна, хуучар чамд зулх кергтэ билэ, ода болхла, ээх юмн уга.

Нохасин тускар соңссн арат чикэн сертэлһэд, зулхар седв.

- Эй, чи альдаран? – гиж хур келв, - өдгэ цага зэрлг бээнэлм, нохас чамаг көндөшго.

- Кен медхв эдниг? Эдн зэрлгиг соңслго чигн бээсн биз, - гиж арат келчкэд, зулж одв.

Л. Толстой

4. ГЕМЭН СУРЛЫН

Үлгүр	Олзллһн
Гемим тэвтн. Буруһим тэвтн. Гемим тэвж өгтн Буруһим тэвж өгтн	Керг-үүлин хэрлцэнд эс гиж насарн ах күүнэс гемэн сурхларн олзлгддг сурлһн
Буруһан суржанава. Гемэн суржанава.	Нурһлж күүндврин авцт өргнөр олз- лгддг гемэн сурлһн
Буруһим тэвж хээрлтн Гемим тэвж өгхитн эржэнэв.	Нурһлж наста, медэтэ улс олзлдг үгмүд
Мини буру. Би хажр юм һарһжв. Буруһан меджэнэв	Гемэн сурлһна өмн олзлгддг үгмүд, эн үгмүдин хөөн һольшг үгмүдэр дамжад буруһан сурдмн

Буру, хажр юм һарһсна хөөн, терүгән медэд, гемэн хэрү сурхар седсн цагт *гемим тэвтн, гемэн суржанава, буруһан медүв* гисн үгмүд орулад келхмн болжана.

- а) – *Бичэ уурлтн, гемим тэвжэ өгтн, – гижэ күүкн бичгтән бичжэ.*
- б) – *Дава Басангович, ... гемим тэвжэ өгтн, – гижэ Манжиков сурв.*
- в) – *Санл, буруһим тэвич, – болжэ Церн Санлыг теврв.*

Бас чигн шишлң һольшг хүвс болн эржэнэв, суржанава гисн үг олзлдмн. Эн цагт *буйн болх, буйн болтха* гисн үг бас орулхмн болжана.

- а) – *Нина, мини гемиг тэвжэ өгхитн эржэнэв, – гижэ эн эклв.*
- б) – *Буйн болтха, тэв һарим. Буруһан эржэнэв, – болв Кермн.*
- в) – *Буйн болтха, таднас гемэн эржэнэв! ... – гижэ Гернэл келв.*

г) – Буруним тэвэж хээрлти, Борис Эммануилович, – болж адъютант толһаһан гекв.

Гемим тэвэж ас, гемим тэвэж өг (өгич) гидг үгмүдтэ үлгүрмүд умштн. Тодлж автн, эн үгмүдин тускар бичэ марттн. Кемржэн нег хажр юм һарһчкн болхла, эрк биш терүгэн чиклэд, дор өггдсн үлгүрмүдэр дамжад келж үзтн.

а) Намаг көшгин цааһас һарад ааихлам, өмнәсм Болха келв:

– Нә, наар, Балта. Гемим тэвэж ас, ода яахв, һанц күүкнд дээсн далал энчн! Чамд юн төр бээнә? Авсн авальчн бээнә, һанцхн болвч һарһсн үрн бээнә...

б) Кортк иигэж санад, ормасн босад келв:

– Хааль, гемим тэвэж ас. Таднд болхла, хөөннь тиим йовдл һарһш угав, намаг итктн гижэ эржәнәв. – Кортк һартан бээсн картузан үмгэд зогсв.

в) Хэрү нүүхин өмнхн хадм ах көвүд уга нег цагт гетжэһэд, намаг дуудв:

– Дуукр хэәмнь, би чамаг урднь эврәннь күүкнлэ эдл сандгиг меднәч.... Көгшрх насндан чилиго нер соңсх болув. Мини чамас сургчм, арьта болхла, күүнд бичэ кел. Гемим тэвэж өг, - гижэ сурв.

г) – Болха, буйн болтха, гемим тэвэж өгич. Чини келсн тоот цуг чик! Эн хажьран хөөннь эврәннь цусар болвчн чиклэж авхв. Эврән үзхч!

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Эн зәңгс төгсәтн.

1. Буйн болтха, гемим тэвтн ...

2. ... буруһан суржанаһ, дэжж тиим йовдл һарһшгов.

3. Гемим тэвхитн эржәнәв, ...

2. Гемән суртн:

1. үүрәсн, дегтринь цагтнь эс авч ирсндән; 2. багшасн, кичэлдән дутсндән; 3. экәсн, ора ирсндән.

3. Дор өггдсн диалогмуд умштн. Гемән сурльна үлгүр олж автн. Юңгад гемән суржсахинь цәәлтн.

1. – Алло!

– Бадмиг соңсч болхий?

– Уга, Бадм һарч одла.

– Гемән суржанаһ, кен нанла күүнджәнә?

– Бадмин эгч.

– Альдаран йовсинь медхшийт?

– Кергэр йовнав гиж келлэ.

– Ирхлэнь, Иван Бадмаевичд жиңнүлчкг, бачм керг бээнэ.

2. – Буйн болтха, Кермн Викторовнаг дуудчкхнтн.

– Би соңсчанава.

– Мендвт, Кермн Викторовна. Гемэн суржанава, Бадмин Баатр жиңнүлжэнэ. Эндр би гемтэд, харм төрхд, кичэлдэн ирж чадшгов.

– Юн болв, Баатр?

– Халу дөрчэнэв, болн хоолм өвдхэр бээх кевтэ.

– Нэ, тиим болхла, бийэн эмнүлтн. Шулуһар гемэн диилтн. Удл уга күлэжэнэвидн.

– Ханжанава. Сэн бээтн.

4. *Деер өггдсн нурвдгч дамильнас хойрдгч диалогиг туужлгч текстд хуврэтн.*

5. *Эн текст умшад, диалогд хуврэтн. Хойр-нурви вариант тогтатн.*

Хойр өдр хооран Бадм хамдан сурцах Цаһан гидг нертэ күүкнд театрт одх үрвр кев. Эндр Цаһан кичэлдэн ирчкэд, Бадмас гемэн сурад, элгн-садн ирснэс келтэ йовж чадшгоһан медүлв. Бадм һундад, эн төриг ямаран болвчн кевэр хаһлж болхий гиж сурв. Цаһан бас нег дэкж гемэн сурад, элгн-садн нег өдрэр ирв, эндр театрт эс одхан медүлв.

6. *Хэрү өгтн.*

1. – Гемэн суржанава, би таниг түлксн болув.

–

2. – Тана дегтриг ода күртл авч ирлго бээсндэн гемэн суржанава.

– ...

3. – Буруһан суржанава, орж болхий?

– ...

4. – Өцклдүр чамла цүүгсндэн, гемэн суржанава. Гемим тэвич, буйн болтха.

– ...

5. – Гемим тэвж хээрлтн, буйн болтха, эн бичкн шог һарсндм бичэ уурлтн.

– ...

6. – Гемим тэвич, Цаһан, дэкж тиим юм һарһшгов.

– ...

5. ЙӨРӨЛҮН

Үлгүр	Олзлһн
Йөрәжәнәв (-видн). Шин бүүртн өлзәтә болтха! Шин жилин... йөрәл күргжәнәв! Һарсн өдричн йөрәжәнәвидн!	Ямаран болвчн байрта үүл йөрәхләрн, ахрар учринь темдглж йөрәжәнәв гиж келдг
Ахр эс гиж ут йөрәл	Кениг болвчн йөрәхләрн хальмг улс нурһлж йөрәл тәвдмн

Йөрәлһнә тускар келхлә, хальмг келнд шишлң йөрәжәнәв гисн үгәс биш нань талдан эн уха медүлжәх үг уга. Хальмг күн нег-негән йөрәхләрн эрк биш ахр болну эс гиж ут йөрәл келж ухаһан медүлдмн. Дор өггдсн олн зүсн ахр йөрәлин үг умштн. Кезә келгддгинь цәәлһтн.

а) – Бата, өөрк күүкнчн эндрәс авн багш болжәна, - гиж Сима Батаг тохаһарн арһул түлкв.

– Йир сән, олнд тоомсрта багш болж, бийсләрн әдл багшнр олар белдәж йовтн гиж йөрәжәнәв! – гихәд Бата Гернзлин һар атхв.

– Ханжәнав! Та чигн сурһульчнрт тааста дегтр олар бичтн! – гиж Гернзл хәрү эргәд, нүдән бүрлзүләд, сәәхн өңг һарһж инәв.

Эрнжәнә К. Һалан хадһл

б) – Не, шин партячейкин сегләтрән йөрәжәнәвидн.

в) – Арван, сән өдричн йөрәжәнәв.

г) – Нә, тииклә, чамаг ут наста, бат кишгтә болтха гиж йөрәжәнәв!..– бо-лад Дава ормасн босв.

д) Иоганес Карлович күүкнә герлтсн чирә үзәд, күч-көлсн дегтр атхулчкад, халунар келв:

– Эк-эцк хойрлаһан әдл, төрсн һазринь йоста эзнә бол!

– Ханжәнав, - гиж хәрү өгәд, Делгр нимгн бор дегтриг батар альхндан атхв.

Һарсн өдрт тәвдг ахр йөрәлин үг умштн. Иим йөрәлд нурһлж бас ямаран үг орулдв?

а) – Бата, ууһн көвүнчн ут наста, бат кишгтә, олд туста залу болтха! – гижэ йөрөв.

б) Тер стол деер бээсн шилтә шампанск, хойр бокал болн бичкн улан коробк бээсиг үзэд, генткн сананднь орв.

– Нина, чамаг би һарсн өдрлэчн йөрэжәнэв. Сурһулян чиләһэд, ода йосн күн болвч. Жирһлинчн хааль сонр болтха, ут нас эдл! – гинәд, эцкнь күүкән теврэж үмсэд, коробкин бүркәсинь авад, нәрхн цевтә, бичкн зүркнә бээдлтә медальон һарһад, күүкнәннь күзүнд зүүжэ өгв.

в) – Сурһулян төгсәсн, мана хойр күүкд, олд тоомсрта, сән багшинр болцхатн! Седкләрн таарта күргдлә харһтн! – гижэ Коля инәлһв.

– Батаг бас йөрәтн! – гижэ Жирһл Колян оньг эзлв.

– Не, мана Батан эн сүүрдән сансн санань эрк биш күцх болтха! – гив.

Күүнә, малын, эд-таврин, хувц-хунрин, олд зүсн юмна сән күүнд олзта-туста болтха гинәд кеерүлэд келчкн үгиг йөрәл гиж нерәдж болхмн /Каляев 1994: 45/. Йөрәлмүд жирһлд үүдсн сәэхн тоотынь күүнд нерәдж, седклинь байрлулж, эн тоотыг делгү элвг болх сана орулна. Шин бүүр йөрәһэд келдг йөрәлин үг умштн.

Өвгн одак хавтха чолун деерән сууһад, нег митлиц өвс таслэж авад, шилтә чаһрт дүрж авад, деегшән цацад:

– Байн колхозин уһан ардан дахулсн бээрхәтә гү татсн, өөрән көвү да-хулсн күүкд күн шин бүүрд иржэ буув. Эн ик гидг белгтә-йорта юмн. Кишгтә бүүр болтха, – гижэ өвгн йөрөв.

– Тиигтхә! Шин бүүртн өлзәтә, цаһан хаальта болж, мөңгнлә эдл мөцк на-ста болтха, – гинәд хойр гергн Жирһлд цаһан мөңг өгв.

«Зул» гидг байрта өдрмүдт авсн насан йөрәһэд олд йөрәлин үгмүд келдмн. Зул – хальмг улсин сән байрта өдр. Бурхн нас авсн өдрт цуг хальмг улс, ик-бичкн уга дегц нег өдр нас авдг болж, тегэд цуг хальмг улсин һарсн өдрнь Зул өдр болж тоолгдна.

Буур жшл һарад,
Ботхн жшл ордг,
Авсн наснтн өлзәтә болж,
Альк чигн цагт олд әмтн
Амулң төвкнүн бәәж,
Айта сәәхн жширһл эдлтхә...

«Цаһан Сар» гидг байрта өдрмүдт нег-негән йөрәһэд олд зүсн йөрәл келдмн. Цаһан Сар – хаврин байр, тегэд күн болһн эврә седкл-ухаһан медүлэд, олд зүсн керг-үүл күцәж, Цаһан Сарин байриг байртаһар темдглдг йоста.

Өмнөн нар мандлулж,
Ардан үвлэн үлдэж,
Хамг сэгнэн өмнөн тууж,
Хамг мууһан ардан үлдэж,
Эрүл менд амулцтаһар
Сэн жирһлэр жирһж,
Эгх ээмшг угаһар,
Дүүгэж дүрклэж йовх болцхатн.

Шин берэн йөрөж келдг йөрэл умштн.

Ирсн бер ут наста, бат кишгтэ болж,
Ирсн һазртан өлзэтэ үрн болж,
Ээж-аавиннь буйн-кишгт күртэж,
Олн көгшдтэн бэрц бэрэж,
«Ор» гихлэ – орж, «һар» гихлэ – һарч,
Амрч, жирһж, аав-ээждэн өлзэтэ үрн болтха!

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Һарсн өдринь амн үгэр болн бичгт йөрөтн.

1. Эцкэн; 2. багшан; 3. үүрэн.

2. Өөрдөж йовх байрта өдриг амн үгэр болн бичгт йөрөтн.

1. Үүрмүдэн; 2. нег багин оютнриг; 3. багширан.

3. Йөрэл тэвтн.

1. Тана үүрин хүрмд; 2. һарсн үринь йөрөһэд; 3. ончта керг төгсэснд; 4. шин бүүрт оржах цагт; 5. Шин жилин байрт; 6. сурһулин шин жил эклжэх цагт.

4. Дор өггдсн йөрөлин үгмүд деер эврэ үгмүд немж делгрүлтн.

1. Нина, би һарсн өдричн йөрөжәнэв. Сурһулян төгсөһэд, ода йосн күн болвч.... 2. Сурһулян төгсэсн, мана хойр күүкд, олд тоомсрта, сэн багшир болцхатн! ...

5. Дор өггдсн йөрөлин үгмүд умштн. Ямаран байрмудт болн кенд нерэдсинь цээлтн? Бийдэн тодлэж автн.

1. Хальмг Таңһч - өлзэтэ һазр, энүнэ үрдүд залу-зөргэрн, гүн медрлэрн, күч-көлснэ үүлдврэрн таңһчиннь нериг дуудулсн деерэн Эрэсэн туужд ончта тэвцэн

орулсн. Хальмг Таңһчин цуг олн-улсиг өөнин байрла йөрөжәнэвидн. Хальмг Таңһч цааранднь делгрж йовтха! Эвин болн амулнта жирһлэр бээтн!

2. Ончта сээхн байрла тадниг цаһан седклэсн йөрөжәнэв! Элст – теегин таңһчин хотл балһсн, экономикин, сойлын, сурһуль-эрдмин, социальн цутхлн, Хальмг Таңһчин зүркн мөн. Теегин хотл балһсн цааранднь чигн уйн баһ наста, гиичлнһү седклтэ болн цецгэрлттэ болх гиж ицжәнэв, юңгад гихлэ энд күч-көлснд дурта, цаһан саната, авъясан күндлдг, үүдэлтүр зөрсн болн уралан ицгтәһэр йовж йовх улс бээнэ. Хөвтэ жирһл эдлхиг, эрүл-дорул, эвтэ бээхиг, цецгэрж, бээхтэ жирһлэр байсхиг таднд цаһан седклэсн дурджанав!

3. Хальмг Таңһчин сурһулин, сойлын болн номин министерствин нерн деерэс ... эрүн цаһан седклэсн халунар йөрөжәнэвидн!

...! Тана күцэжэх аһу ик чинртэ керг-үүлтн мана Хальмг Таңһчд тоомср үүдэж неринь делгрүлжәхнь лавта. Тана сурһжах көвүд-күүкд мана бахмж, мана иргч.

...! Тадн, өсч йовх баһчуд гүн медрлтэ, ухата, төрскнч, йоста теегин үрдүд болх зөвтэт. Тадн иргчдэн Хальмг Таңһчиннь чинринь өөдлүлж, өвкнрин авъясмуд мартлго үйэс үйд үлдэх улст.

...! Тадн сурһмжин төрт ик дөң-тусан күргж, тэвцэн орулж йовнат. Оньдин дөрвн цагт эрүл-менд бээж, Хальмг Таңһчиннь неринь дуудулж, өмнөн тэвсн зуратн, кергүдтн күцэмжтэ болж, өрк-бүлтәһән, элгн-садтаһан өлзэ-кишг эдлж, ут наста, бат кишгтэ бээхитн олн деедс өршөтхэ!

6. ХАНЛТ

Үлгүр	Олзлһн
Ханжанав (-видн). Икэр ханжанав (-видн). ... эрүн седклэсн ханжанавидн.	Өдгэ цагт хамгин өргнөр олзлгддг ханлтын үгмүд
Ханлтан өргжэнэв (-видн).	Керг-үүлин хэрлцэнд олзлгддг үгмүд
Байрлжанав (-видн).	Өдгэ цагт хая-хая олзлгддг ханлтын үг
Өглһнэ эзн бол! Амнчн тоста болтха! Сансн санангн күцтхэ!	Байрта, тааста зэңг келсн улст иим ханлтын үг келдмн
Ут наста бол! Зу нас насл! Мини наснд күр!	Медэтэ, нас бэрсн улс олзлдг үгмүд
Өлзэтэ үрн бол! Кишгтэ бол!	Бичкдүдт, баһчүдт келгддг ханлтын үг
Көдлмштн күцэнһү болтха! Кергтн өмэрэн йовтха!	Керг-үүлдврин хэрлцэнд олзлгддг ханлтын үгмүд
Буурл сахлта өвгн бол! Йоста залу бол!	Баахн наста көвүдт нерэдсн ханлт
Сэн күргилэ харһ!	Гижгтэ күүкнд нерэдсн ханлт
Өнр-өсклң бол! Өсч-өргжж йов!	Медэтэ улс баһ наста улст ханлтан өргэд, нурһлж йөрэлэр ханлтан

Гем-зовлң уга йов!	медүлдмн
Дала-нала болж йовтн!	Баһчудт нерәдсн ханлтын үг

Өдгә цагт буйнта үүл күцәсн күүнә ач-тусиг хәрүлж, ахрар ханжәсанав гиж келдмн. Эн үгиг баһчуд чигн, медәтә улс чигн олзлна. Нас бәрсн, медәтә улс бас ямаран үгәр ханлт өргдг үлгүрмүд цааранднь тодрхаһар үзүлгдх.

а) – *Маднд нөкд болсн Бата болн терүнә иньг Василий хойрт эн олн колхоз-никудын нерн деерәс ик гидг ханлтан өргәжәнәв! – цуһар шууглдад альхан ташилдв.*

б) – *О, Анна Ивановна, мендвт! – болж Бадм байрлв. – Ирсндтн ханжәсанавидн.*

в) *Басң Церенович машиндән сууж йовад, хәрү һарад багшд келв:*
– *Нимә Нармаевич, чи энүнд бәәсн ул улсла күүнд, эмгдлә, өвгдлә, медәтә улсла... Тедн сәәнәр меддг болх. Сур, заальж ав.*
– *Сән, икәр ханжәсанав. Менд харһий. – Багш һаран дайлад мендлхлә, цуг сурһульчнр терүг дахад һаран өргүхәв.*

г) *Анна Ивановна бас теднлә хамдан хот уув. Багш бригадирт ханлтан өргв:*
– *Очр Бадмаевич, халун хот авч ирснтн йир сән болв. Ханжәсанавидн.*
– *Нанд юуһинь ханнат. Бригадын күүкд улс намаг йовулв, - болж бригадир һольшглв: - Маңһдурас авн энд дорнь хот кехвидн.*

д) – *Нә, Шиндә, ханжәсанав. Унтх кергтә. Хаальд көшәд ирүв, - гиж келәд, Санж босв. – Күүндх цаг маднд дала...*
– *Юунд ханжәсанат, авһ Санж?.. Оритн ясчклав. Амрч чаджәсанат, - гиж келәд, Шиндә цаадк хорад бәәсн орнур хәләв.*
– *Цәәдчн чигн, цәәльврдчн чигн, - болж Санж инәмсклв.*

Эрк биш байр үүдәжәх ачта, туста кергиг дөңнжәх, цаһан сана герчлжәх, сән йовдлыг зөвлжәх ухаһан, байрлжах седклән хальмг күн йөрәлин үгәр дамжулж медүлдг бәәсмн. Эн саамд ахр йөрәлин үг келгддг бәәсмн, шишлң заң үүллә залһж, у-өргн йөрәлмүд тәвгднә /Хабунова 2005: 19/. Сән зәңг авч ирсн, эс гиж сән иргч дурдад, күүнә ицж бәәсиг дөңнәд, сән учрта ухан-тоолвран медүләд, сән йорта үг келсн күүнд: амнчн тоста болтха гиж келдмн.

– *Амнчн тоста болтха, эгч Нина, би танд икәр ханжәсанав, – гиж Бадм дотран санв.*

Медэтэ, дал-най күрсн эмгд-өвгд кен дүүдэн мини наснд күр, ут наста бол гиж ханлтан өргдмн. Тиим үг соңссн күн ик байрта бээдг, юнгад гихлэ көгшн күүнэ йөрэлд күртсн йир сэн йовдл.

а) – Я-а, хээмнь, Бора минь, ханжанава. Ханжанава ирсндчн, мини наснд күрч йов, – гинэд эмгн нульмс нарна.

б) – Не, чамд йир икэр ханжанава! Эн ачичн үкн-үктлэн мартхн угав, ут наста бол, – гинэд йовулчад, герт орв.

в) Бата үкс нэрэджэ бууһад, буурл үстэ эмгиг тосад, сүүһэснь дөңнэд буульв: – Не, болжана, ут наста бол! – гинэд эмгн тедүкнд суув.

г) Деед бийд ахлэж суусн залу, дотр хувцн деерэн ик хар тистул зүүжэ, түңгэргэсэн уудлад:

– Һээвһэ дуулдг көвүн, айта домбр цокдг күүкн. Мөңгнлэ эдл мөңк наста болтн! – гинэд Кермнд нег саржэңсн көк саарл цаасн мөңг, Батад хойр шаальг, нег цаһан мөңг өгв.

д) – Күүкд, цээдтн ханжанава, ут наста болтн! Төв сээхн зүүд бэржэ хонтн, – гинэд нархар седв.

Кен ахнь баһчудтан ханлтын үг келхлэрн, деернь немэд кергтэ сүв-селвгэн чигн өгнө.

а) – Дуулсн дуундчн ханжанавидн. Кезэд чигн амтнд тиим байр үүдэ, – гижэ багшинь сурһульч күүкэн йөрөв.

– Танд бас, Анна Ивановна, ханжанавидн. Болв мини үүрмүд нанас үлү байр амтнд үүдэжэнэ, – болад Эрвэкэ Сангаджиева үр көвүд, күүкд талан заав. – Эдн амтнд тежэл үүдэжэнэ...

б) – Тана кесн сэн көдлмшттн ханжанава. Зуг, «барсин сүүлэс бичэ бэр, бэрсн хөөн бичэ тэв» – гидг хальмг үлгүр бээдмн. Хэрнь, барсин сүүлиг чаһар сулдхл-го бэртн, – гижэ Уташ Гахаевич келв.

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Өггдсн үлгүрмүдэр дамжад, йөрөлин үгмүд төгсөтн.

1. ...ханлт өргжэнэв. 2. ... ик ханлт өргжэнэвидн. 3. ... ханжанава, мөргжэнэв, сөгджэнэв. (Чамаг һазр деер наһад, нанла авч ирж харһулсн заячд; Сурһмжин төрт ик дөң-тусан күргж, тэвцэн орулж йовснд; Хальмгуд эврэ сэн дулар Эрэсэн ханьд орсна 400 жилин өөнлэ ирлцүлж кегджэх Джангариадт орлцх үрвр кесндтн)

2. Хэрү өгтн.

1. – Өмтөхн хотар тоосндтн ханжанавидн.

– ...

2. – Соньн дегтр өгсндчн ик гидгэр ханжана.

– ...

3. – Нөкд болсндтн ханлт өргжэнэвидн.

– ...

3. Ханлтын үг келтн.

1. – Иван Бадмаевич, ниднэк олимпиадт орлцсн багшнрт мөнг өгчэнэ гиж соңслав.

– ...

2. – Ээж, харан өгтн, таниг автобуст орхд нөкд болнав.

– ...

3. – Бадм, аудиторьт мартсн дегтричн олж аввув.

– ...

4. – Цаһан Нимяевна, тана көвүнтн намар танд менд келүлв. Эн-тер уга бээнэв гиж кел гив.

– ...

4. Дор өггдсн төрмүд умшад, ханлтын үгмүд келтн.

1. Дипломн көдлмшэн харслһна үгмүдин чилгчэр; 2. гемэн диилсн күн эмчдэн; 3. гиичлж ирсн күүкд күн герин эзн күүкд күүнд; 4. конференцд үрвр илгэснд; 5. конференцин хөөн, ирсн гиичнр бээрн багшнрт.

5. Дор өггдсн төрмүдэр диалог тогтатн.

1. Медэтэ залу күн эврәннь таньлдан соньн болн ховр дегтр хулдж авснд ханлтан өргжэнэ; 2. баһ наста көвүн кергтэ гер үзүлсн медэтэ залу күүнд ханлтын үг келжэнэ; 3. оютнр багштан соньн лекц умшснд ханлтын үг келжэнэ; 4. көдлмшэн сээнэр күцэснд ахлач ханлтын үг келжэнэ.

7. ХАҢЦАН

Үлгүр	Олзлһн
<p>Сән бээтн! Менд бээтн! Сән менд бээтн! Сээхн менд бээтн! Эрүл-дорул бээтн!</p>	<p>Хамгин өргнэр олзлгддг үгмүд, өдр болһн харһдг улс мендин иим үг келдмн</p>
<p>Сән йовтн! Менд харһжай! Байрта харһжай!</p>	<p>Удл уга харһад бээхмн гисн уха медүлжэх үгмүд</p>
<p>Менд йовтн, кергтн к үцэмжтэ болтха! Хаалһтн цаһан болтха! Алтн жола эргүлж иртн!</p>	<p>Кергэр, талдан һазрур йовжах улст нерэдгддг үгмүд</p>
<p>Сән хонтн! Сээхн зүүд бэрж хонтн! Алтн хаалһар хэртн! Мөңгн хаалһар гертэн күртн!</p>	<p>Оратад, сө болсна хөөн хэржэх болн гертэн үлджэх улс нег-негндэн иим үг келдг йоста</p>
<p>Амр тавта бээтн!</p>	<p>Медэтэ, күндтэ күүнд келдг мендин үг</p>

МЕНДИН ҮГ ДАХЖ КЕЛГДДГ ҮГМҮД (сурлһн болн күслвр)

<p>Тиигтхә! Бичә марттн! Бас чигн иржәтн! Эрк биш жиңнүлтн! Бичә геедртн!</p>	<p>Өдгә цагин күүндврт өргнэр олзлгддг мендин үг дахж келгддг үгмүд, зәрмснь орс келнәс орчулгдж</p>
<p>Менд келүлтн! (эк-эцкдән, авальдан, күүкдтән болн н.ч.)</p>	<p>Нурһлж күүндврин авцт болн бичгт харһдг үгмүд</p>

Сансн санантн күцтхэ! Кергтн күцэмжтэ болтха! Хаалһтн цаһан болтха! Тана келсэр болтха!	Кергэр, хол һазрт йовжах улст нерэдгддг үгмүд нурһлж ахр йөрэлэр дамжж келгднэ
--	--

Гертэс, көдлмшэсн эс гиж һаза харһад күүндснэ хөөн һарад йовхин өмн бас мендин үг келхмн болжана. Зэрмдэн ахр йөрэлэр чигн тоолвран медүлдмн. Дор өггдсн үлгүрмүд умштн.

- а) – *Нэ, менд бээжэатн, байрта харһихай, - гижэ босн йовжэ келв.*
- б) – *Нэ, менд йовтн, би хэрнэв, - гижэ күүкн келв.*
– *Менд йовтн биш, менд харһий, - гижэ Церн мендлн йовжэ күүкнүр бас нег хэлэв.*
- в) – *Бата, менд бээтн, байрта харһий, - гив.*

Асхар салжах улс ямаран мендин үг келдгин тускар умштн. Эн үгдэн нурһлж сээхн зүүд үзтн гиж нег-негндэн келдмн. Нөр, зүүдн бас эмд күүнэ жирһлин хаалһд ордг, ик чинртэ, шишлң тээлвртэ йовдлд тоолгдж, өөдэн үнлгддгиг эн заңшал герчлжэнэ гиж эврәннь дегтртэн Е.Э Хабунова бичсмн /Хабунова 2005: 11/.

- а) – *Ээж, төв сээхн зүүд бэржэ хонтн! – гижэ келчкэд, Бата хэрв.*
- б) – *Сээхн зүүд бэржэ хонтн, - гичкэд, һарад йовжэ одв.*

Мендин үг соңсчкад, ямаран хэрү өгхмб? Эн бас соньн болчкад, эврэ сээхн чинртэ үгмүд. Үлгүрлхд, медэтэ улс сээхн зүүд бэржэ хонтн гисн үгмүдт хэрү өгэд, һарад йовжах күүнд мөңгн эс гиж алтн хаалһар хэртн гиж келдмн.

- а) – *Нэ, менд бээжэатн, - гижэ келчкэд, Манжэ һарв.*
– *Тиигий, менд гертэн күр! – гижэ хэрү өгчкэд, Бакдг гертэн орв.*
- б) – *Менд хэртн, байрта харһий! – гижэ келсн үгд*
– *Тиигий, тадн чигн менд бээтн! – гижэ Манжэ хэрү өгв.*

Ик чинртэ кергэр, удан цагар һарад йовжах улсиг шишлң үгэр эс гиж йөрэлэр үдшэлдмн.

- а) – *Хаалһдан шалтг уга, менд йовжэ, алтн жолоһан зөв эргүлжэ, байрта иртн! – гижэ эн келв.*

б) – Нэ, менд йовад, менд иртн. Хаалтын цаһан болтха, кергтн күцэмжтэ болтха! – гижэ аав келв.

Амн үгин үүдэврмүдт, алдр дуулвр «Жаңһрт» харһдг үлгүрмүдин тускар умштн.

а) – Амр тавта бээтн! – гижэ келэд, нарн һаргсн барун үд темцэд, чиг үзг уга жсиңнв.

б) – Ода эн йовгсн үүлэн күцэж, менд-амулң хэржэ ирх болтха! – гижэ йөрөнэд суув.

в) Йовсн үүлэн номин йосар күцэж,
Алтн жсола эргүлэд,
Алдр нойн Жаңһрин
Шар цоохр бээшңгин
Хашир мөңгн үүднд иржэ буух бол!

г) Нэ, йовгсн йовдлан номин йосар күцэһэд,
Ар Бумбин орндан Алдр Жаңһриннь
Хашир мөңгн үүднд иржэ бууһич! – гижэ
Цуһар эңгин олн сээдүд йөрэл тэвб.

Хаалһин йөрэл умштн. Ямаран цагт энүг келж болхмн?

Сансн санантн күцэж,
Сэксн үүлтн бүтэж,
Күүнд келүлл уга,
Нохад хуцулл уга,
Мөңгн хаалһар йовжэ,
Алтн жсола эргүлэж,
Амр тавта,
Маңна тиньгр,
Мөрнәннь чикнд нар урһажэ,
Менд амулң ирцхэтн!

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Дор өггдсн цагин кемжэһэр салжсаһад мендин үг келтн.

1. Манһдур күртл; 2. удан цагт эс харһхан медэ бээж; 3. сардан көдлмшэр йовсн цагт.

2. ... салжааад мендин үг келтн.

1. Амрар, үүртәһән; 2. керг-үүлин хэрлцэнд; 3. кичэлин хөөн багш; 4. кичэлин хөөн оютнр нег-негндән.

3. Салжааад, мендин үгдән суртн.

1. эк-эцкдән менд келүлтн гиж;
2. жиннүлтн гиж;
3. дарунь иржәтн гиж;
4. бичг бичтн гиж;

4. Мендин үг келтн.

1. Хам-хоша бээдг улс амрлһнд йовжана; 2. танад гиичлж ирсн элгн-садн хәржәнә; 3. та гиичәс хәржәнәт; 4. танад золһж ирсн танла көдлдг күн хәржәнә; 5. манһдур дипломн көдлмшән харсх үр күүкнләһән салжааад; 6. телефоһар, та-на үүрин эклә күүндснә хөөн; 7. сурһульд талдан балһснур йовжах үүртән; 8. асхлад харһх үүрмүдтән; 9. багштан, кичэлин хөөн.

5. Кезә болн кенд иим үгмүд келж болхмн.

1. Нә, Бадм, бас чигн харһад бәэхмн. Намаг күлән бә.
2. Сән бәәтн! Байрта харһжай!
3. Сән йов! Асхндан жиннүлчк.
4. Төв сәәхн зүүд бәрж хонтн.
5. Сән йов, иржә.
6. Алтн хаалһар йовтн! Авальдан менд келүлтн.
7. Менд байрта харһжай!

6. Дор өггдсн төрмүдәр диалог тогтатн.

1. Багшнр, сурһулян төгсәсн оютнрт мендин үгмүд келжәнә; 2. пенсыт һарчах көдлмшч ахлачтан мендин үг келжәнә; 3. күүкн үр күүкндән, удлго ирхүв гиж келәд, мендин үг келжәнә; 4. гиичт ирсн күн эртәснь хәржәнә.

7. Дор өггдсн диалогмуд ушитн. Ямаран улс болн ямаран учрар күүндәжәхинь цәәлтн.

1. – Нә, менд манһдур харһий, - болад, бийән күргж ирсн хойр залу күүнлә һар атхлдв.

– Тиигий, сәәхн зүүд бәртн, - гиһәд тедн хәрәд йовцхав.

2. – Нә, манахс, көндрий, - гиһәд босв.

– Көгшн ах, менд бәәтн.

– Тиигий. Сансн үүлтн бүтж седкл талвһр йовтн, - гиж өвгн йөрәв.

3. — Нэ, менд хархий, - гинэд майор дэки цуһаралань һар атхад, мендлжэнэ.
— Дээнэ хөөн хүрмэн кехмн.
— Менд йовтн!
— Менд хархий!

УМШЛЫНА ТЕКСТС

* * *

Хойр күүкиг хотнур мөрлж йовхиг үзсн баахн адуч, мөрдэн үлдэчкэд, көөсн цахрсн толв маңната кер ажрһарн теднэ хаалһинь керчж ирэд, ик өргмжтәһәр мөндлв:

– Эндэн сар-нарн герләр мандлсн, Эльмт күүтрин сээхлэс, маңна тиньгр, мөңк байрта бээдг бизт!

Хазг көвүнэ тер эрүн үгмүдэс хоорндан цүүглдэд, нег-негән басмжта үгмүдәр хазлдад, маңнань буугдсн хойр күүкнэ чирэснь хара зөндэн тиниһэд, нег-негнүрн хэлэлдж, пиш хаһрж инэлдв.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

Аав күргтәһән, Доржта, кеер көдлнэ, миңһ шаху хө хэрүлнэ. Деернь нөкд хөөч арбичк хойр өгхәр седхлэ, нөкдинь авад, арбичк керго, хөөчнрт хот-хоолынь эврән кенэв гиһэд, Аав бригадт үлү кү авсн уга.

Аавин йосн нернь Манжин Элдэ. Болв түүнэ эн неринь колхозин ах тоочас талдан күн бүкл колхозд медхш. Цуһар Аав, Аав гилднэ, нам колхозин ахлач Николай Петрович Кулаковин бийнь көгшөг «Аав» гинэ.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Аавиг үзэд, Кулаков суусн ормасн босад, тосад үүдн тал һарч ирв.

– О, Аав, мөндвт? – гиж колхозин ахлач мөндлв.

– Мөндвт, көвүд! – болж Аав, харадан живр сахлан илж, келв.

– Суутн, суутн, - Кулаков Аавд стул тэвж өгв. - Сэн йовнт?

– Йовна, йовна. Зуг... - Аав торад зогсв.

– Көшүв гихәр бээнт, - болж Николай Петрович тосч келв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Машин бригад деер ирж зогсв. Сурһульчнриг Анатолий Петрович тэрән талас тосч ирв.

– Колхозин гвардейцнр, сэн йовж ирцхэвт! – болж агроном теднлэ мөндлв.

– Сэн, - гиж баһчуд нег дууһар хэрү өгцхэв.

– Колхозин ах агрономд халун менд! – болж машинэ кузов деерэс Бор өргмжтәһәр хээкрв.

– Халун менд!

– Күндтэ менд! - гиһэд сурһульчнр ни-негәр сүртэ кевәр давтв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Эрвэкэн дун төгсв. Зал, духуцад унтсн мет, агчмин зуур тагчг болв. Генткн нөөрэсн серсн мет, эмтн шуугад одв, Нарн Уланов, Жамбин Арслн, Михаил Руденко эдн ормдан тесч сууж ядад, сцен тал гүүлдэд, Эрвэкэг, бичкн күүкдлэ эдл, гиигнэр өргж авад, өөдөн хаяд саатулв.

— Мана Эрвэкэ!

— Сэн, йир сэн!

— Ут наста...

— Бат кишгтэ бол!

— Билгчн, булгин усн мет, буслад бээтхэ! — гилдж һазр-усна улснь күүкэн йөрөж хээкрлдв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Хоран үүднд Делгр һарч ирв.

— Залусин сээдүд, хот эдлхитн эржэнэв.

Түрүн сөнгиг нанд бэрүлв. Йөрэл тэвх кергтэ болв.

— Ах-дү олн келн-эмтнэс бүрдсн колхозинтн буйн-кишг делгрх болтха!

— Тиигтхэ! — болж баһчуд хээкрлдв.

— Колхозин йоста эзн — тадна жирһлтн цецгэрх болтха!

— Йөрэл бүттхэ! — гиж цуһар сөнгэн өргв.

— Баһ насн менд болтха!

— Баһ насн менд болтха! — болж цуһар сөнгэн эдлв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ээж дуулжасн дууһан төгсөһэд, утар татад саналдчкад, лавшгиннь ханцар халх деерк нульмсан арчв.

— Ээжэ, ээжэ, яһвта? — болж Бамб ээжэсн мөшкж сурв.

— Кесгэс нааран теегүр һарад уга билэв. Чеежм уудад, һээһэ юмн болад одв, - гиж келэд, эмгн хормаһасн бэржэсн ач көвүнәннь хожһр толһаг шүрүн альхарн илв.

— Ээж, Та юнгад уульвта? — болж Бамб, ээжиннь халх деегэр дакн деврэд һарч ирсн нульмс үзэд, сурж бээнэ.

— Кукн, Бамбашк, би уульсн угальв.

— Нүднэстн нульмсн юнгад һарв?

— Нег күүкнэ һашута жирһл генткн санандм орв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Өвгиг үгэн таслхла, Харцх өндөһэд келв:

— Нарн ах, невчк амрад, нурһан тинилһж авий.

— Терчн болдг үг... Би нам амрхан мартчкжв, - гиж зөвшэрэд, Нарн һартк күрзэн һазрт шаачкад, тергн тал һарв. — Чи, Харцх, намаг бичэ гемшэ. Би күнд көдлмш кехлэрн, үг келхдэн дуртав. Келн бээж көдлхлэ, цогцд гиигн болна. Махмуд зовхш. Чи, Харцх, түүг бас тодлад авчк.

– Ханжанав, ах. Таниг меджэнэв. Келх дутман Та келвртэн чигн, кедлмштэн чигн шүлтж оддг бээжт, – болж өвгиг ах хөөч магтв.

Нарнд тер магтал икэр таасгдв. Өвгн хоолан ясад, Бамб тал хэлэхэд, толһаһинь илэд, цээлһв:

– Би цуг келврэн эднэ төлө, бичкдүдин төлө келнэв. Мана бээдл-жирһлд үзгдсн му тоот эднд бичэ үзгдтхэ. Мана хажһр хаалһар эдн бичэ йовтха гиж саннав. Тер чамд медгджэнү? – гиж көвүнэс Нарн сурв.

Көвүн зөвшөрж толһаһан гекв.

– Авһа, одакан цааранднь келхнтн? – болж Бамб өвгнэс сурв.

– А-а... - гиж утар татад, Нарн эклв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ээжин келвр багшин өрчд ик темдг үлдэв, гүн тоолвр үүдэв. Тер кесгтэн, ю келхэн медж эс чадад, тагчг суув.

– Һашута цаг бээж.

– Кукн, терчн үнн. Дегд һашута, догшн цаг билэ.

– Ээж, Шонтан Жальжд эмтэхн уста булг бээж гиһэд эмтн келнэ. Тер үнн болхий? – гиж Нимэ Нармаевич дарунь сурв.

– Үнн, үнн, кукн. Тиим булг бээлэ, тер булгас һанцхн мини өвгн ус зөөдг билэ. Нань кү ширдэдго билэ.

– Ээж, ода тер булг яһсн болхв? – гиж багш сурв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Эмчиг һарад йовлһн деер Харцх, ик күрз мет альхарн түүнэ жөөлн бичкн һариг бэрчкэд, кесгтэн сегсрэд, дакн-дакн ханлтан өргв:

– Өм аврвт, өм аврвт...

Эн баатр залуһин ик альхнас бичкн һаран суһлж авхин кергт эмч, йосндан инэдгэсн үлү жөөлнэр инэхэд, иткүлж келв:

– Көвүнтн дэкж кезэд чигн гемтхн уга. Кевтэд босснаннь хөөн, талдан, дегд саг-сергг күн болж һарх...

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Зөвэрт тагчг йовсна хөөн багш нег юм сурв. Би түүгинь оньһсн угав. Тер бас учрта. Нүдм эрэлжлэд йовна: иигэн хэлэхлэ - энднь шин гер, тиигэн хэлэхлэ - тенднь шин гер. Гермүд болхларн, мана Хальмг Таңһчин селэдт төрүц үзгдэд уга гермүд.

– Буруһим тэвж хээрлтн, тана кесиг оньһсн угав, - болж би багшин өмн гемэн эрүв.

– Юн кергэр йовлат?

Ирсн кергэн цээлһхлэм, багш күүкн, намаг ики кезэнэс авн таньдг мет, келв:

– Манаһур орад, цэ ууһад һартн.

Керго гиж келж болшго болад, би терүг дахув. Гертэн орж ирэд, күүкн келв:

- Таньлдх зөв өгтн. Мини нерн – Деляш.
- Мини – Бадм.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Мана өмнэс буурл үстэ, харган тайг түшсн өвгн аашна. Багшла һар авч мендлчкэд, зарһ бэрв:

– Эн пенсь гидг юмнчн намаг эмдэр алжана. Чи, Нимэ, нанд нөкд болхнчн... Көдлмшин захас атхулхнчн... Эс гиж үүдврэс келтэ үкж одн гижэнэв...

Өвгн генткн намаг таньв.

– Бадм?... Менд, менд! Хэлэһич, эднчн нанд пенсь гидг юм өгэд хөөнэсм сулдхчкв... Келич, сулдхчкв... Келич, үүнд көдлмш өгтхэ...

– Өгнэв, өгнэв, - болж багш инэв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Маниг үзэд, захин комбайна өөр көдлжэсн баахн залу мусг инэв:

– Анна Ивановна, мендвт!

– Менд, Миша, - гиһэд багш һаран өгхэр седхлэ, комбайнер бурута бээдлтэһэр, хойр һаран дегц үзүлв:

– Ясвр кежэнэв, һарм салмта.

– Тэрэ хурачксна хөөн комбайн яһад ясчахмбт? – гиж Лаврова алң болв.

– Сивр оржанавидн. Тенд ик урһц һарсн, түргэр хурахд дөн-нөкд болх кергтэ.

– Хаалһчн өлзэтэ болтха.

– Ханжанав.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ахлач һаран өргж, тедниг тогтнулад, келв:

– Күндтэ сурһульчнр! – Кулаков дэкэд нег көвүд, күүкдиг эргүлж хэлэв. – Зуни дуусн тадн тэрэнд көдлвт, шунмһа кевэр көдлвт. Тадна кесиг бидн, икчүд, кинэн кевэр шалһж хэлэһэд, күцэсн тоотынь үзэд, байрлад бээввидн. Таднд иткж болжана.... – Николай Петрович хоолан ясв. - Тегэд чигн таднд икэр ханжанавидн.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ахлач һаран өргэд, шуугсн эмт тогтнулад, дэкэд немж келв:

– Мана Аав амрлһнд бээчкэд, бичэ үүдврта болтха гһһэд, мадн транзи-
сторн радиоприемникэр белг өгчәнэвидн.

Залд суусн күн болһн тиим белг авсна эдл байрлж альх ташв. Аав ик
омгтаһар босад, Иоганес Карлович тал ирэд, түүнэ хойр халхиг селн үмсчкэд,
өгсн радиоприемникинь авад, энд-тендэснь хэлэжәһэд, чикндән өөрдхэд сонсч
хэлэв. Тииклән, хол биш суусн Юрий Николаевич босад, радиоприемникиг
һартан авсн болла – тернь сээхн дуулад бээв. Дигтэ Элст келжәсн – радиоһар,
Хальмг республикин ачта артистк Лижин Улан дуулжана. Аав тер дууг төгстл
сонсад, дун чилхлэ, зал тал эргэд, толһаһан гекэд келв:

– Ханжанав, колхоздан ханжанав, танд, оһн-эмтндән ханжанав!...

Аав радиоприемникиг, колхозин ахлачин дарукин хойр халх үмсснләһән
эдл, хойр таласнь үмсв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ток деер бээсн ик сәвүр авч ирэд, амбарин дотрк цеврлжәхлэ, Бадма Цебе-
кович орж ирв.

– Болха, менд! – гиж тер инәмсклэд, һаран өгчәнэ.

Күүкд күн пол цеврлж йовсн ут иштэ сәвүрән түшэд, нурһан тинилһэд
зогсв.

– Та күн бээсн цагт ду һарх биш, мендлснд хэрү өгдго, күн угад гетчәһэд
ирдг болвзат? – гиж Болха хортхав.

– Болха, мини гем. Тәвж өгхитн эржәнэв. Танла күүндх керг нанд бәәнэ.
Кезэ харһж болх? Асхндан герүртн ирхлэ, эвго болхн угай? - гһһэд, Бадма Це-
бекович невчк эмәсн бәэдлтәһәр келв.

– Күндтэ Бадма Цебекович, та намаг ондан күүнэ ормд эндүржәнэт. Йовсн
улс гертән сө орулдг ондан улсчн бәэх. Зуг хажһр хайгар иржт, - гиж тернь
өмнәснь инәмсклэд зогсв.

Бадмин А. Усна эһн - булг

* * *

– Би кәдлмштән одхларн, зууран дәврэд, шоферт келчкнәв. Үд болһад,
невчк усн халхин алднд йовцхатн. Зуг чи дунднь бичэ од. Дундаһарн күүнэ кәл
күрдго гүн уста боодг. Соңсвчи, гижгтә күүкн? - гһһэд эцкнь күүкән эңкрлэд,
ахрхн үсинь гижгтнь баглад, хальмгар келн, татв.

Нина эцктәһән күүнэ өөр орсаһар күүнддг билэ. Болв күн уга цагт хальмгар
күүндә бәэж, келсн үгиг цуһараһинь гишн меднэ. Зуг келнь эв уга тов бишдән
эмәһэд, һазаһас күн гертнь бәэхлэ, орсаһар күүнддг билэ.

– «Күүкн» гиснь медгджәнэ, «гижг» гиснь юмб?

– Гижг гисн – күүкн өсәд, арвн нәэм, арвн йис күрэд, хәрд һарх нас
күцхлән, гижгтә гиж келнэ, - болад эцкнь дәкн күүкнәннь толһаһинь илв.

Бадмин А. Усна эһн - булг

* * *

– Чи юңгад уульвчи?

Бадм тиим сурвр төрүц күлэжэсн уга билэ. Эн күүкн түүг күцж ирснэ хөөн, көвүн, Боржин Найтад өөлж йовсн ө-һундлан чигн, терүнэ тарвсин тэрэн тал дэкж көлэн төрүц ишкш угав гиж аралдж йовсн андһаран чигн мартад хуурв. Һанцхн тоолвр көвүг эзлжэнэ: күүкнэ өмн чинрэн алдад керг уга. Тес, чад, бийэн бэр, Бадм... Болв күүкнэ сурвр Бадмиг өрчинь утхар ирснэс дорар кев. «Юн гиж хэрү өгхв? Тана юн керг бээнэ.... Мини уульсн эс уульснд...» Тиигж хэрү өгхин орчд көвүн арһул келв:

– Та цугтаһинь сөнсад йоввт?

– Негдвэр болхла, «Та» биш «чи». Хойрдхла, бүдүн залу тенгр-һазр негдхэд экрэд йовхла, дүлэ күүнэ бийнь сөнсхгов...

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Багшт, һацата юмн, эн күүкнд келхэр гертэсн ухалж һарсн тоотнь геедрж одв. Тер бийнь, ямаран бээдлд туссан сээнэр медэд, бээсн эв-арһан күчлэд, зөв-учран цээлһв.

– Би танд... чамд... Булһн, танд мини көвүн Элвг ик дурта...

– Би бас тана көвүнд дуртав, - гисн үгмүд Булһна амнас эврэн алдрад һарч одв.

Ик күлт көдрэтэ Булһниг Манж татж авад, өрчдэн чанһар шахв.

Күүкнэ хойр нүднэс байрин болн кишгин бүлэкн нульмсн эврэн һоожв. Манж медмжэн угаһар тер нульмсинь арчад, Булһниг улм-улм өрчдэн шахв.

– Намаг бичэ көндэтн... Би һанцхн экэн хайж чадшгов, - гиж Булһн серл авч келв.

– Экичн бидн һундашговидн...

– Та эндүржэдг болвзат... Цаатн нанас сэн-сээхн күүкд бээнэ...

– Нанд ода болхла, нарта-делкэ деер чамас сээхн күн уга, - гиж Манж халу-нар иткүлж келв.

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Өмтэ-киитэ тоот ниргэд, шуугад, тег байрар дүүрч буслв. Үвлэс эмд-менд һарсндан эмтн бахтад, Хальмгин Цаһан саран шидрхн угтв. Угаты болвчн, күн болһна һулмтас көңшүнэ үнр һарв. Эмгд, гергд, берэд бээсн нежэд, хошад зах хувцан һарһад, көөтэ хар гер, жолм дотран деес татад, терүн деер алс хаяд өлгж бахтцхав.

– Не, цаһалчий, - гиж келэд баһчуд хоорндан үмслднэ.

Хальмг улс жилд нег дэкж негхн өдр үмслднэ. Тер өдр ода ирв. Баһчудын мөрнь гүүж бээнэ.

– Менд, ут наста бол!

– Альков, халхан өглч, шовшад авсв?!

– Чиилэ эдл чилгр бээж.

– Кампадь мет эмтэхн...

– Хи-хи, ха-ха, - гиж гижгтэ күүкд инэлднэ. Үмсдхин өмн тедн ичэд, чирэһэн һарарн булгулна, үмсснэ хөөн, арчад цеврлчкн альмн кевтэ, улан шарнь йилһрлдэд, арвн тавна сарин бээдл һарад мелмлзэд одна.

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Мөңкэ Бата тал өөрдэд: - Менд йов, менд хархий! - гижэх бээдлтөһөр хэлэһэд, Батан деер өмсдг келстэ бор киилгинь сажад өмскв. Тергнэ сүүдрт но-хачлад суусн Иван дун уга босад, сеглэтэ бээсн зузан хар шалвран тач өмсэд, Батан зүн ээм деернь барун һаран тэвэд, зовлнта болхла, зулад күрэд ир, гиж келхэр седчкэд:

– Не, Бата, менд йов! Чи ман хойрин күзүн бат болтха, өмсгдг хомут дала. Энүг хадһлад, намаг санж йов, - гинэд «И» «Б» гисн тамһта өвр иштэ тонһрган өгэд, савһр үстэ келстэ толһаһинь өрчдэн шахад, хойр сүүһэснь өргэд күрн мөрнэ сээр деернь суулһв. Бата өндр мөрнэ сээр деерэс өкөһэд, ахрхн һарарн эрэ күрэд Ивана санһаһинь илэд, бархлзад уульх бээдл һарв...

– Не, менд йов! Чи нааран эн хар салан экн, тер уласта һол хэлэһэд һарч иржэ. Харһа бээхвидн. Кермнд менд кел, - гиж Мөңкэ Батан һар атхв.

– Гем уга! Харһа бээхт. Чи, Мөңкэ, мана тал ирн бэ... Бата, Батлж су! - гичкэд, Богзг күрнгиг дэвэд оркв.

Эрнэжэнэ К. Һалан хадһл

* * *

Театрасн ирэд, Бата гер талан бичг бичв.

«Күндтэ көгшн буурл аав болн ах Муузра, бергн Цаһан, ачнр Лиж болн Өлзэ, цуһар мендвт! Аав, энд йовсн му отхн көвүнтн оһн-эмтнэ хормад багтж, суоһульдан шүлтж, менд амулң йовнав. Тана бичсн бичгитн болн илгэсн газетмүд авув.

Мини дегтр барлгдж һарчахиг соңсад икэр байрлснтн ик гидгэр ханжанав. Би бас тенгрт һаран күргсн эдл болжанав. Нанла эдл энд сурһуль сурч йовх көвүд болн багшнр тер мет байрлжацхана. Һанцхн мини байр биш, цуг мана Хальмг Танһчин байр, бахмж нерн гиж эмтн оошажана.

Дегтр бичсн шаң гиж мөңг өгнэ. Түрүн авсн мөңгнэсн тавн минһ арслһ йовулв. Намаг йөрөһэд сансарн эдлтн. Зуг аавд өрүлг улв, бул дер авч өгтн. Көгшрх насндан өөкн дотрк бөөр болж йөрөж амртха.

... Бичгэн иигэд тогсэжэнэв. Цуһараднь менд келтн! Менд байрта хархий! Тана отхн – Бата».

Эрнэжэнэ К. Һалан хадһл

* * *

«Мендвт, һарлцсн күндтэ авһ Эрднь!

Каспийск поселкас мендэн илгэжэнэв танд! Эрүн цевр седклин менд намас автн. Тана насн-жирһлд күч күрч тодлж болш уга шулуһар давад бээдг өдр бол-вас сэн күцэмж, амулнта бээдл танд авч иржэхиг эржэнэв.

Түрүлэд бийиннь тускар танд зэнглжэнэв: би эн-тер уга, гем-зовлң уга, сэн бээнэв. Бидн, авһ, зовлң-түрү уга һазртан күрүвидн. Хаалһдан долан хонгт йовувидн. Энд ирн, би сурһулян цааранднь сурх арһ хээвүв. Ода цөн үгэр эврәннь бээдлин тускар зэнглсүв. Шин һазрт яһж, кенэд бээхэн келчксүв.

... Авһ! Нэ, та бийтн ямаран бээнт? Гем-шалтг уга, эрүл-дорул бээдг болх-говт? Танд наһц-эдэ (Һэрэн Баснғ), эмгнь Амша, манахс цугтан, бас аавихн бүлэрн ик менд келүлжэнэ. Цуһар танас, яһад эврәннь һазр талан эс йовжахмта, гиж суржана. ... Иигэд төгсэжэнэв. Менд бээтн. Тана менд күсгч тана ач Андрей».

Буурла Н. Ширгсн нульмсн

* * *

Герин эзн Долан түрүн дүүрн цөгц авч босад, - эн гер бэрлһнд шин бүүр зааж өгэд, икэр шунж «көдлсн» ач иктэ аавдан түрүн сөң өргжэнэв, - гиж босв.

– Чик, чик, көгшэ, хөн үргэн уга гидг, - кен көгшэн күндлхмн, - гиж шууглдв.

– Нэ, бэрсн гертн бээшң болж, бээх эздүднь бат кишгтэ, эмэр олн, аһурсар байн болж, эн герин өркэс оньдин өткн утан бадһлж, өөкн, үсн, тосар оньдин билглж, үр, иньг-амргуд ирхднь үүднь өргнэр секэтэ бээх болтха. Кесн көдлмштн кезэ чигн кемтрғ уга болж, шин бүүрд шинэс бүрдсн бригадтн утлв – чилш уга, уһав – һарш уга уурхан сан мет бээх болтха. Татв гиж тасрш уга, самлв гиж салш уга, ни-ниицнһү утлыта болтха, - гиж өвгн сөңгэн өргв.

– Йөрэл бүтх болтха! – гиж, шуугж альх ташлдв.

Эрнэжэнэ К. Жирһлин хааль

* * *

– Арвн, сэн өдричн йөрэжэнэв. Манһдур күртл харһлго чигн бээхвидн. Нээрчн байрта болг, седкличн дахсн иньгүдчн хажудчн суутха. Нэ, сэн йов, - гийһэд Булһн нэрхн цаһан һаран сунһв.

Арвн күүкн тал өөрдэд, көркхн һаринь хойр һардад атхн:

– Ханжанав, зуг седклдм туссн иньг эндрк нээрт иршго, - гиж келн саналдад, утар кийһэн авч күүкнэ өмн өндр нурһарн һоорж зогсв.

– Чини сэн өдриг ирж йөрэх зөвшэл суржанав, зөв өгчэнч?

– Дурнчн. Зуг мини төлэ шишлң цаг һарһад керг уга. Ода чигн йөрэличн соңсхдан белмб.

– Ода болшго. Түрүн йөрэлнь шингржэтхэ. Ирнэв.

Эрнэжэнэ К. Жирһлин хааль

* * *

Селэнэ ардк эрэдэр дунд бээх дөрвлжн чолун герин үүд цокхла: «Ортн!» - гисн залу күүнэ дун соңсгдв. Харнһу һазаһас орж ирсн Санл гилвксн шамин герлд нүдэн чирмж, көлән үүднд кевтсн кенчрт арчн бээж келв:

– Би тана герин өөрэхэр йовж йовад, шам шатад бээхлэ орж ирүв. Мендвт цуһар!

– Мендвт, мендвт! Уралан харгн. Гиич болгн, - гиж Зандан эцк Маштг Санлын күлтиг авад өлгв. – Орж ирсгн сэн болв. Таниг нам герэдэн дуудхар седлэвидн. Таньлдгн, мини гергн, Балта. Тернь мана күүкд.

– Ханжанав. Күүкдитг таньнав, - гиж Санл харан үмгж уралан харв.

Эрнжэнэ К. Жирьлин хааль

* * *

Түрүн асхн хурвн баһ урядникин негнь сурв:

– Зерг Городовиков, та ямаран бурхнд шүтдвт?

– Нанд хазг офицерин нерн бээнэ! – гиж Ока, ээрэд гүвдхэр бээх мет, хурвн үзгтнь нарад суусн баһ урядникүдиг селгэдэр хэлэж, шүрүтөһөр хэрү өгв.

– Ах урядникин зергэс, Митрофанов үн медхэр седжэнэ, - болж түрүн сурвр өгсн офицерин үүрнь некв.

– Кен ямаран бурхнд шүтсн йилһл бээдв, - гиж Городовиков, эн баһчудла түрүн өдрөсн авн эвдрлдшгон төлө, эвцсн дууһар келв: - Би – хазгв, тадн – хазгт.

– Хазгт – хазг бээнэ: негнь көк нүдтэ, наадкнь – хар нүдтэ, негнь Христост мөргнэ, наадкнь – Буддад мөргнэ...

– Тегэд?! – болж, Ока босад, белдк үлдиннь ишэс шүүрэд атхв. – Кемр намаг хальмг гиһэд һазалхар бээхлэ, эн үлдин ирлэ таньлдхч, үнтэ Митрофанов! Түүг тодлад авчк.

– Ах урядникин зергэс, бидн тооһарн хурвнвидн. Манла сөдрмгэр күүндж болшго, - гиһэд, Митрофанов дэкнэс соньмсв. – Та кирстэвт, аль...

Городовиков һазаһас шинкэн орж ирсн учрар, деерк өрмгэн тээлэд уга билэ.

– Кирстэв! – болж уурлад, Ока, бор өрмгэн тээлэд кевтх орнурн шивэд орксн, түүнэ көк цемгн хазг мундирин өрчд Георгиевск кирс, Георгиевск медаль, «Шунмһа төлөдөн», «Мергн хадг төлөдөн» гидг медальмуд, чеежинь кеерүлж, жиңнж хэңкнэд, гилв-далв гилдв.

Городовиковиг хальмг гиһэд дөөглхэр бээсн баахн офицермүд, халхарн ташулсн мет, ду тасрж, урднь Окаг демнэд ээлһэд, «һартан орулж авхар» ормасн боссн болхла, ода Аман аһалдж доран сууцхав.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

Городовиков Сал теегүрн хол, күүнэ һазрас хурвдад хэрү ирж йовна, Окаг экнь хурвдад тосж авч бээнэ.

Цаһан, көвүһэн үзэд, геедрсн һуужмулан олж авсн хун мет, деернь элкдж киисв. Ока бас, һучн нээмтэ насан мартж, өмнэснь, бичкн күүкд кевтэ, тосж хойр харан сарвлзв. Эк көвүн хойр теврлдэд, кесгтэн зогсв, Экчэ, Эрнжэн эдн, теднд бахтад, заядар инэлдэд, нег-негнүрн хэлэлднэ.

– Көвүн минь, Ааку минь, нарм минь, ботхм минь, - гихэс талдан үг келхш. Окаг, бичкндклэнь эдл толһаһинь илнэ, хойр халхаснь, маннаһаснь селн үмснэ.

Урднь һо өндр экиннь цогц ода бичкрэд, эцэд, үснь цасн болж цаһаһад, чирэһинь то-томж уга хурнясн бүркж.

АХР ТОЛЬ

агчмин зуур	- моментально, в один момент
эрвж уга	- безгранично
басмжта	- пренебрежительный
бахмж	- восхищение, восторг
бодвр	- предположение
герчлх	- свидетельствовать, подтверждать
гетлгх	- избавляться, освобождаться
гетх	- подсматривать, следить
һаран сунһх	- протягивать руки
һэвһэ	- прекрасный
дурдх	- желать (перен.)
духуцх	- согреться
золһх	- навещать, проведывать
ицх	- надеяться
маасхлзх	- улыбаться
мелмлзх	- блеснуть
нүдэн дальтрулх	- уклоняться от взгляда
ермг	- шинель, армяк
седкл талвр	- спокойно, со спокойной душой
сонр	- чуткий
сүвэ	- боковая часть грудной клетки
таал	- 1. воля; 2. условия; 3. ласка
таалмж	- благоприятность
уурхан сан	- неисчерпаемое богатство
үдшэлһн	- проводы
үрвр	- приглашение
хадмлх	- применять табу
хам-хоша улс	- соседи
харм төрх	- чувствовать жалость
хожһр	- безволосый, плешивый
хур шовун	- тетерев
чөклж суух	- сидеть на одном колене, согнув под себя ногу
шаальг мөңгн	- медные деньги, медяки
шалтг	- недуг, болезнь, причина
шунмһа	- настойчивый, старательный
шүтх	- 1. веровать; 2. почитать

ОЛЗЛГДСН УРН ҮГИН ҮҮДЭВРМҮД

1. Бадмин Алексей. Усна экн булг (роман). Элст, 1973.
2. Балакан Алексей. Алтн бумб (роман). Элст, 1974.
3. Балакан Алексей. Буурл теегт (роман). Элст, 1980.
4. Балакан Алексей. Күн болх – баһасн (түүкс). Элст, 1976.
5. Баснга Баатр. Бумбин орн (сунһсн наадд, келврмүд болн шүлгүд). Элст, 1971.
6. Бембин Тимофей. Бамб цецг (роман). Элст, 1965.
7. Буурла Николай. Ширгсн нульмсн (түүкс, орчуллһс). Элст, 1997.
8. Доржин Басн. Чик хаалһ (роман). Элст, 1973.
9. Жаңһр. Хальмг баатрлг эпос. 3-гч һарц. Элст, 1990.
10. Жимбин Андрей. Күүнд му үзгдхлэ (түүк). Элст, 1968.
11. Саңһжин Бося. Мендвт! Хөвм шүлг белглв. Сунһсн шүлгүд болн поэмс. Элст, 1974.
12. Шугран Вера. Түрүн хоңх (түүк). Элст, 1979.
13. Эрнжәнэ Константин. Жирһлин хаалһ (келврмүд, очеркс болн түүкс). Элст, 1961.
14. Эрнжәнэ Константин. Ыалан хадһл (роман). Элст, 1979.

ОЛЗЛГДСН ЛИТЕРАТУР

1. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М., 1974 и послед. изд.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Бардаев Э.Ч. Современный калмыцкий язык. Лексикология. Э., 1985.
4. Бардаев Э.Ч., Кирюхаев В.Л. Русско-калмыцкий разговорник. Э., 1988.
5. Бардан Эрнжэн, Пүрбэн Григорий, Мунин Бембэ. Хальмг келнэ келц үгмүдин толь (Фразеологический словарь калмыцкого языка). Элст, 1990.
6. Гольдин В.Е. Этикет и речь. Саратов, 1978.
7. Гольдин В.Е. Речь и этикет. М., 1983.
8. Гольдин В.Е. Обращение: Теоретические проблемы. Саратов, 1987.
9. Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология. Э., 1983.
10. Душан У. Обычай и обряды дореволюционной Калмыкии. // Этнографический сборник. Э., 1976, с. 5-39
11. Дякиева Р.Б. Некоторые средства традиционного воспитания детей у калмыков. Э., 1995.
12. Дякиева Р.Б. Буддизм, национальный этикет и национальная мораль. // Хальмг үнн. 1992 жилин бар сарин 23.
13. Жагварал Р. Почтительные слова монгольского языка. Автореф. канд. филол. наук. М., 1973.
14. Жагварал Р. Хүндэтгэлийн үг. Улаанбаатор, 1976.
15. Житецкий И.А. Очерки быта астраханских калмыков Хошеутовского улуса. СПб., 1852
16. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. М., 1988.
17. Жуковская Н.Л. Несколько слов о правилах монгольского этикета. // Материальная и духовная культура калмыков. Э., 1983, с. 59-77.
18. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева. М., 1977.
19. Каляев А.Л. Кел өргжүллһнэ дегтр. Элст, 1994.
20. Калян Александр. Кел нээрүллһн. Элст, 1986.
21. Мукаева О.Д. Этнопедагогика – ведущий фактор возрождения и развития национальной школы. // Этнопедагогика калмыков и национальная школа. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Э., 1997.
22. Мутяев И. Өвкнрин үлдэснэс. Из наследия прошлого. Э., 1994.
23. Национально-культурная специфика речевого поведения (под ред. Леонтьева А.А.) М., 1977.
24. Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. - (отв. ред. Тарасов Е.Ф.). М., 1982.
25. Оконов Б.Б. Родники народной мудрости. Э., 1984.
26. Ользеева С.З. Калмыцкие обычаи и традиции. Э., 2003.
27. Пюрбеев Г.Ц. Эпос «Джангар»: культура и язык (этнолингвистические этюды). Э., 1993.
28. Пюрбеев Г.Ц. Толковый словарь традиционного быта калмыков. Э., 1996.

29. Пюрбеев Г.Ц. Речевой этикет и язык жестов у монголов и калмыков. // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. М., 1982.
30. Пүрбэн Григорий. Жаңыр дуулвр: сойл болн келн. Элст, 2004
31. Русско-калмыцкий словарь. Под ред. И.К. Илишкина. М., 1964.
32. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. М., 1982, 1984, 1986.
33. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М., 1989.
34. Формановская Н.И. Вы сказали: «Здравствуйте!» /Речевой этикет в нашем общении. М., 1982, 1987.
35. Хабунова Е.Э. Нулмт. Элст, 2005.
36. Харчевникова Р.П. Система глагольных наклонений в современном калмыцком языке. Э., 1996.
37. Чойдон З. Сопоставительное описание русского и монгольского речевого этикета (с позиции категории вежливости). Улаанбаатор, 2000.
38. Эрдниев У.Э. Калмыки. Историко-этнографические очерки. Э., 1985.
39. Эрендженев В. Этнопсихологические особенности форм общения носителей монгольских языков. // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. М., 1982.
40. Эрендженев К. Золотой родник. Э., 1990.
41. Этнопедагогика калмыков и национальная школа. Сб. материалов международной конференции. Э., 1997.
42. Ярмаркина Г.М. Обыденная риторика: просьба, приказ, предложение, убеждение, уговоры и способы их выражения в русской разговорной речи: Дис. ... канд. филол. наук. Саратов, 2001.

ЬАРЦ

НҮР ҮГ	3
1. ДУУДВР	5
2. МЕНДЛҮН	19
3. СУРЛҮН	26
4. ГЕМЭН СУРЛҮН	31
5. ЙӨРӨЛҮН	34
6. ХАНЛТ	38
7. ХАЬЦАН	42
УМШЛҮНА ТЕКСТС	47
АХР ТОЛЬ	57
ОЛЗЛГДСН УРН ҮГИН ҮҮДӨВРМҮД	58
ОЛЗЛГДСН ЛИТЕРАТУР	59

Артаев Сергей Николаевич

КАЛМЫЦКИЙ РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Учебное пособие

Подписано в печать 29.12.09. Формат 60х84/16.
Бумага тип.№1. Печать офсетная. Усл. печ.л. 3.72.
Тираж 100 экз. Заказ 1279.

Издательство Калмыцкого университета
358000 Элиста, ул. Пушкина, 11

– Баав, манд бас ахлаһан мендлх зөв өгхитн, - болж Экчэ, цааранднь тесч чадлго, энсж эрнэ.

– Мендл, чамаг кен хөржэнэ, - гиж Цаһан инэн уульна.

– Ааку, хээртэм, таниһэн иигж үзхмн бээжлмн, - болад, Экчэ ахиннь күзү теврнэ. – Өмд-менд ирнүй, угай гиһэд икэр зовжалав.

– Намаг сумн чигн, шулм чигн авшго, - гиж Ока инэнэ.

– Тьфу, тьфу, - болж Цаһан сүрднэ. – Тиигж, кукм, бичэ кел. Чамасм үкл жахн-жахн холаһар һартха.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

– Нүүдлэ, деегшэн һарад суутн! - гиһэд би стул тэвж өгүв.

– Деелэ, буйн болх, намаг чи гиж кел. Өөрхн үр-дүн күүһэн тиигж келдмн гиж сонслав. Дэкэд болхла, чи яһвчн ям даажах күн болжанач. – Нүүдлэн оочнь нег хэврһдэн татгдад, инэжэх күүнэ дүр һарв.

– Юн ямв тертн? - гиһэд ормаһад одув.

– Юн болх билэ, чи комсомолин сеглэтр эсийч?

– Сеглэтрин дарук.

– Тиимчн болг, зуг хоорндан «чи» гижэхмн, болжану? - гиһэд Нүүдлэ нанд зөвэр тус күргжэх күүнэ бээдлтәһәр суржана.

– Нэ тиимчн болг, гиж бийән сулдххин төлэ зөвшәлүв.

Балакан А. Буурл теегт